

KATEDRA
ENVIRONMENTÁLNÍCH
STUDIÍ

Petr Jelínek
Lubor Kysučan

Venkov a krajina

Evropská krajina mezi venkovem a městem,
mezi antikou a novověkem

Masarykova univerzita. Fakulta sociálních studií.

Katedra environmentálních studií. Brno 2014

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této elektronické knihy nesmí být reprodukována nebo šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu vykonavatele majetkových práv k dílu, kterého je možno kontaktovat na adrese – Nakladatelství Masarykovy univerzity, Žerotínovo náměstí 9, 601 77 Brno.

muni
PRESS

Petr Jelínek – Lubor Kysučan

Venkov a krajina

Evropská krajina
mezi venkovem a městem,
mezi antikou a novověkem

Masarykova univerzita
Brno 2014

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Tato publikace vznikla v rámci projektu OP VK s názvem „Internacionalizace, inovace, praxe: sociálně-vědní vzdělávání pro 21. století“ s registračním číslem CZ.1.07/2.2.00/28.0225. Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky. Více informací k projektu naleznete zde: <http://www.fss.muni.cz/cz/site/struktura/projekty/sova>.

Vědecká redakce MU:

prof. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc.

Ing. Radmila Droběnová, Ph.D.

Mgr. Michaela Hanousková

doc. Mgr. Jana Horáková, Ph.D.

doc. JUDr. Josef Kotásek, Ph.D.

Mgr. et Mgr. Oldřich Krpec, Ph.D.

prof. PhDr. Petr Macek, CSc.

PhDr. Alena Mizerová

doc. Ing. Petr Pirožek, Ph.D.

doc. RNDr. Lubomír Popelínský, Ph.D.

Mgr. David Povolný

Mgr. Kateřina Sedláčková, Ph.D.

prof. RNDr. David Trunec, CSc.

prof. MUDr. Anna Vašků, CSc.

prof. PhDr. Marie Vítková, CSc.

Mgr. Iva Zlatušková

doc. Mgr. Martin Zvonař, Ph.D.

Recenzentka:

doc. PhDr. Jarmila Bednaříková, CSc.

© 2014 Masarykova univerzita

Text © 2014 Petr Jelínek, Lubor Kysučan

Foto © 2014 Petr Jelínek (foto na obálce)

ISBN 978-80-210-7128-5 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-7127-8 (brožovaná vazba)

Obsah

Kapitola úvodní	7
-----------------------	---

ETR JELÍNEK

Česká krajina mezi venkovem a městem

1. Krajina přírodní.....	9
1.1. Pralesy.....	12
1.2. Divočící voda.....	16
1.3. Společenstva bezlesí.....	19
2. Krajina přírodě blízká.....	22
2.1. Lesní prostředí.....	22
2.2. Pastviny a louky.....	31
2.3. Další přírodě blízká společenstva.....	33
3. Krajina narušená intenzivní lidskou činností.....	36
3.1. Jehličnaté monokultury.....	36
3.2. Agrokultury.....	40
3.3. Sídla a komunikace.....	45
4. Krajina opečovávaná a chráněná.....	50
4.1. Chráněné části české přírody.....	51
4.2. Úbytek orchidejí ve Křtinách, Moravský kras.....	53
4.3. Úbytek druhů současný.....	54
5. Literatura.....	57

LUBOR KYSUČAN

Evropská krajina mezi antikou a novověkem: poučení z historie

1. Místo antické civilizace ve vývoji evropské krajiny, prameny	64
2. Krajina posvátná	67
3. Vývoj středomořské krajiny, migrace jako faktor jejího vývoje.....	75
4. Krajina drancovaná	79
5. Tvář venkovské krajiny – mezi divočinou a civilizací.....	88
6. Vzhůru do města	93
7. Vzhůru z města a kult venkova.....	97
8. Apoteóza krajiny – od bukolské idyly k autentickému prožitku	109
9. Ideální krajina jako politická a sociální utopie.....	117
10. Bibliografický přehled	121
Slovo závěrem	125
Summary	126
O autorech.....	127

Kapitola úvodní

V posledních letech se výzkum krajiny stává fenoménem, na němž interdisciplinárně spolupracují ekologie, biologie, sociologie, estetika, historie, archeologie. Zájem o krajinu je dán nejen rostoucím tlakem lidské civilizace na přírodní prostředí a dramatickou proměnou české krajiny v druhé polovině dvacátého století, ale i značným zanedbáváním a poškozováním biologické i estetické dimenze krajiny v období reálného socialismu. V této knize spojili své síly ekolog a lesní inženýr a klasický filolog a historik, což umožnilo jak synchronní pohled na aktuální problematiku krajiny, tak pohled diachronní, mapující její vývoj (na příkladu vývoje antické krajiny).

Venkov pojímáme jako prostředí mimo městské aglomerace. Toto prostředí je pro náš účel zajímavější než prostředí lidských sídel městských, i když i těm se okrajově tato práce věnuje. Přesto nelze fenomén města od venkovské krajiny zcela oddělit. V průběhu vývoje civilizace město vykazuje stále větší vliv i na venkovskou krajinu, ať už zástavbou, nebo migrací městských obyvatel na venkov. Venkovská krajina se tedy vždy vyvíjí v zajímavém napětí mezi městem a venkovem.

Krajinu popisujeme od části ryze přírodní až po tu člověkem přetvořenou, krajinu kulturní. Věnujeme se souvislostem ovlivňujícím evropskou krajinu v historickém období i dnes a hledáme i v krajině kulturní oázy přírodní, které člověk ke svému zdravému vývoji potřebuje. Navíc jsou tyto oázy útočištěm i dalším druhům, které bychom v narušeném prostředí ani nečekali.

Česká krajina mezi venkovem a městem

Petr Jelínek

1. Krajina přírodní

„Vzhledem k tomu, že lesy těchto vlastností budou známy brzy jen z historického líčení, rozhodl jsem se zachovat zmíněnou lesní část jako památník dob dávno minulých názornému požitku pravých přátel přírody a vzdát se v ní veškerého hospodářského těžení.“

Hrabě Jiří Buquoy při vyhlášení Žofínského pralesa jako chráněného místa

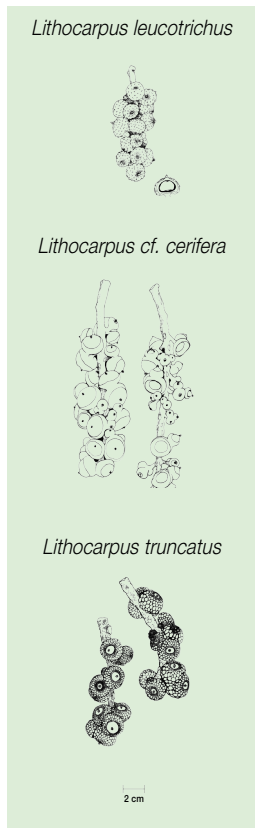
Vyvíjela se nerušeně po době ledové, zejména na horách, ale také ve špatně přístupných územích blíže lidských sídlišť. Takovým příkladem mohou být horské lesy východních Beskyd, do jisté míry i pralesovité rezervace Moravského krasu. I když i tam je lidská stopa patrná, les se vyvíjí podle svého a narušení vinou lidské činnosti není velké. Ostatně mírné zásahy lidské nalezneme i v odlehlé Papui Nové Guinei nebo Amazonii (Willis, Gillson a Brncic, 2004).

Naposledy jsem v prales¹ strávil týden v roce 2008 ve středním Vietnamu. Vrátil jsem se do Annamských hor, kde jsem v roce 1997 sbíral data k disertační práci. Je to oblast, kam tehdy ještě nevedla zpevněná cesta, dnes je z ní národní park Bidoup – Nui Ba. Místo je to natolik odlehlé, že jsem za ten týden nepotkal člověka. Stromy nikdo nekácí, a tak dorůstají úctyhodných výšek. Nejvyšší duby a borovice dosahují 50 metrů a obvodu několika metrů. I když v nižších polohách středního Vietnamu rostou lesy listnaté, které opadávají v období sucha, tady na horách nad 1000 m nad mořem už převažují duby² a několik druhů borovic a dalších jehličnanů. Duby zde nemají laločnaté okraje listů jako u nás, takže jejich přiřazení k nám známým doubravám napoví pouze všudypřítomné žaludy.

1) Pod pojmem prales je myšlen les přírodní, s minimálním vlivem člověka. Oproti publikaci Vrška, Hort (2003) nerozdělujeme lesy bez lidského vlivu dále na lesy přírodní a přirozené. Jiné pojetí viz např. Míchal (2002).

2) Nejsou to duby ani borovice jako u nás. Jedná se o řadu tropických druhů, které by u nás růst nemohly. V této části Vietnamu je tropické, stále vlhké klima, kde teplota nikdy neklesá pod bod mrazu.

I když les byl v přírodním stavu, stopy po lidské činnosti zde tu a tam člověk našel – smyčky a pasti lovců z vesnic horských kmenů, kteří zde žijí a živí se pěstováním zeleniny, kávy a taky lovem. V roce 1996 naše expedice³ zkoumala hlodavce podobné krysám, kteří se živili právě žaludy dubů (rody *Quercus* a *Lithocarpus*)⁴ a kaštiny tropických kaštanovníků (*Castanopsis*) horských deštných lesů. Někteří z nich žili i v bohatém substrátu v korunách stromů, kde jsem studoval rozmanitost vstavačovitých⁵ (*Orchidaceae*) a dalších přisedavých rostlin – epifytů⁶. Kromě orchidejí a kapradin na stromech zde

Prales ve Vietnamu a plody tropického druhu dubu rodu *Lithocarpus* (kresba K. Jelínková)

3) Vietnamsko-rusko-americká expedice zoologů specializovaná na hlodavce a parazity na těchto hlodavcích (Adler, Mangan a Suntsov, 1999), já se přidal jako doktorand Ústavu botaniky Lesnické fakulty Mendelovy univerzity v Brně.

4) Kurzívou uvádíme vědecké názvy rostlin a živočichů, které se píšou latinsky kurzívou. Je to zvyk, který umožňuje domluvit se vědcům po celém světě, navíc u vzácných druhů z odlehlých částí se netvoří názvy české, a tak se uvádí jen vědecký název, právě jako tady u rodu *Lithocarpus*.

5) Pro vstavačovité druhy budeme používat také pojem orchideje.

6) Epifyty jsou rostliny, které rostou na stromech, aniž parazitují, pouze se přichytávají a živiny a vláhu berou ze srážek a stoku po kůře.

rostly také pěnišníky (*Rhododendron*), fikovníky (*Ficus*) a borůvkám příbuzné druhy (i rod *Vaccinium*). Rozmanitost vrchních pater stromová byla úctyhodná a s ní i hmyzu opylujícího a spásajícího jednotlivé části stromů a bylin přichycených na větvích. Tady ještě žijí tygři (*Panthera tigris corbetti*) a další divoká zvěř, jinde již rukou člověka vyhubená, ekosystém ve vší své rozmanitosti a propojenosti (Jelínek, 1998a; Jelínek, 1998b).

Největším zážitkem, na nějž nelze zapomenout, byly obrovské stromy. Borovice s širolistými jehlicemi, jediné svého druhu na světě (*Pinus krempfii*), dorůstaly až 50 metrů s obrovskými kmeny o obvodu až šest metrů.⁷ A na nich až dvacet pět druhů přisedavých rostlin, především orchidejí. Obrovské stromy jsou ve střední Evropě už vzácné, jezdíme se na ně dívat do pralesů horských oblastí, ale ty jsou dnes silně narušené chybějící rovnováhou herbivor–predátor⁸, chybějí tam dravé šelmy. Píšeme o tom dále. Tady ve Vietnamu ještě šelmy jsou, a všechny druhy stromů mají šanci odrůst, jelenů a jelínků zde není moc.

Přírodní lesy zadrží tolik vody,⁹ že si to dnes umíme jen těžko představit. Pršelo celý týden, hustý tropický déšť, a přece se voda vsakovala. Po týdnech dešťů se celý povrch houpal jako na severském rašeliníšti.¹⁰ Takto nasákla prodyšná půda neudusaná lesními traktory a nenarušená po holosečích. Všude leželo trouchnivější dřevo, které se chová jako houba, má obrovskou schopnost jímat vodu. A zároveň je bohatým substrátem pro nový život. Dnes je území kolem hory Lang Bian národním parkem, chrání je vietnamské zákony. Tak jako i v mnoha jiných tropických zemích, chrání Vietnam mnohem více přírody než evropské země¹¹ a lépe, totiž v národních parcích a přírodních rezervacích, kde se opravdu netěží, přírodní procesy probíhají jako dříve. O tom ale více v kapitole o lidských aktivitách ochrannářských, které se rozvíjejí v posledních desítkách let.

7) Takové stromy rostou v pralesovitých rezervacích i u nás, byť vzácně (např. Jonáš, 2008a).

8) Herbivor je zvíře, které se živí rostlinnou stravou, predátor je dravé zvíře; zde myšleny převážně dravé šelmy.

9) Více informací s ocitovanými zdroji např. v informačním listu Hnutí DUHA (Simon a Sucharda, 2003).

10) Rašeliníště je zpravidla horský bezodtoký mokřad, kde se ve vodě hromadí rostlinné zbytky, na horách většinou rašeliník (rod *Sphagnum*).

11) To je jistě sporné tvrzení, které vychází z propočtů autora podle databáze IUCN (Mezinárodní organizace na ochranu přírody) a UNEP (Organizace OSN pro životní prostředí), kde podstatná je ochrana v národních parcích a přírodních rezervacích, kategoriích I a II podle IUCN, které nechávají přírodu maximálně na pokoji. Z materiálu (Chape, Blyth, Fish, Fox a Spalding, 2003) vyplývá, že chráněná území mnohem více pokrývají tropické regiony rozvojových zemí než mírný pás. Konkrétně je chráněno jen 8,61 % boreálních (severských) lesů, 7,64 % temperátních listnatých lesů (Eurasie, Severní Amerika) oproti 12,77 % opadavých tropických lesů a 23,31 % deštných tropických lesů.

1.1. Pralesy

Začaly se rozvíjet v holocénu¹² na územích s malým vlivem lidské civilizace, především v těžko dostupných terénech hor a kaňonů. Po oteplení s odezněním poslední doby ledové se les šířil na další stanoviště a přetahoval se s bezlesím udržovaným ubývajícími kopytníky postglaciálních¹³ stepí a přibývajících kopytníky domestikovanými. V místech s malým narušením člověkem se les vyvinul do složitého společenstva, kterému můžeme říkat praless.

Pralesy se vyvíjely jinak v nižších polohách a na horách. Navíc se lišila i dynamika, tedy cykly, v nichž se les obnovoval. V nižších a středních polohách nevznikaly velké kalamitní¹⁴ holiny, půda zůstávala většinou stále krytá porostem nebo rozkládajícím se dřevem. To dokázalo nasát v době intenzivních dešťů obrovské objemy vody, další voda se zasakovala hluboko do země chodbičkami po odumřelém dřevě. Ve vyšších polohách docházelo ve střední Evropě i k velkoplošnému rozpadu lesních ekosystémů, vichřice polámala stromy na rozsáhlém území a tam se začalo vyvíjet přes pionýrské dřeviny lesní společenstvo nanovo. Tomuto procesu říkáme sukcese.

Středoevropské pralessy nížin jsou dubové a vytvořily se vzácně, neboť v nižších polohách člověk působil už v pleistocénu, uměl používat oheň a lovil býložravce, kteří zde žili pravděpodobně v takovém množství, že na řadě míst les ani vzniknout nemohl. Nížinné pralessy středoevropského prostoru bychom našli jen vzácně v zařízlých strmých údolích, kde kromě dubu rostou také javory, habry, lípy a jilmy. Spíše než v českém prostoru zůstaly v přírodním stavu v Karpatech.

Pralessy středních poloh jsou bukové a moc nám jich po intenzivním převodu na les věkových tříd¹⁵ nezbylo. O věkových třídách se zmíníme více v 2. kapitole (Krajina přírodě blízká). A opět – vzácné pralessovité bučiny najdeme v místech složitěho terénu. Bučina může dorůstat až 50 metrů, buky se dožívají i 400 let.

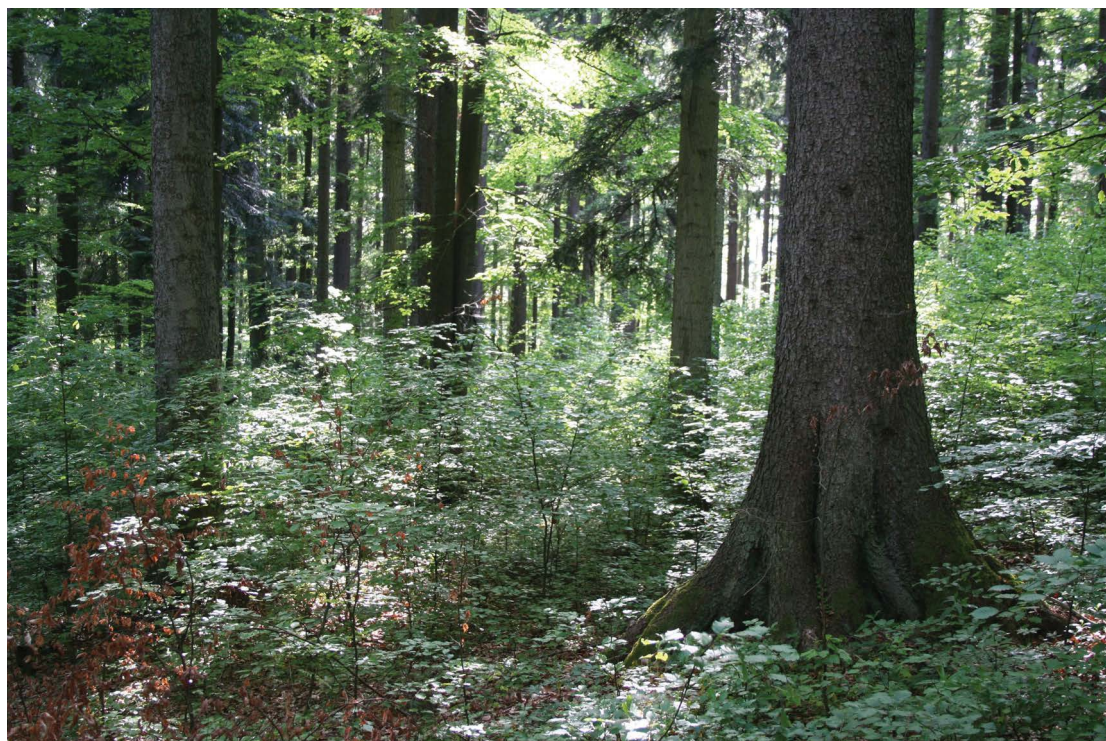
Pralessy horských poloh tvoří takzvaná hercynská směs buku, jedle a smrku a ty nám pro odlehlost a obtížnou dostupnost zůstaly tu a tam zachovány. Nejznámější jsou Boubínský praless a Žofínský praless v jižních Čechách, ale zachovalejší pralessy najdeme v Karpatech, kde nejsou tak poškozovány vysokými stavy spárkaté zvěře jako u nás v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Přírodní rovnováhu udržují, alespoň do jisté míry, predátoři – dravé šelmy, bez nichž je lesní ekosystém neúplný a nezdravý. Největší

12) Holocén je nejmladší geologické období, které začalo asi před 10 000 lety a v němž žijeme. Následovalo po pleistocénu.

13) Glaciál je odborný výraz pro doby ledové, kterých bylo ve starších čtvrtohorách (pleistocénu) několik.

14) Kalamita tedy nemá záporný negativní význam, ale je součástí přirozených přírodních procesů.

15) Les rozdělený po 20 letech, v 1. věkové třídě jsou např. stromy ve věku 1–20 let.

Boubínský prales

stromy u nás mohou dorůstat právě na horách nebo v podhůří, kde už je dostatek srážek. Jedle i smrk může dorůst až 60 metrů,¹⁶ i když takto velké výšky se dožijí vzácně. Vyhovuje jim konkurenční prostředí, kde musí předrůst okolní stromy. V lesích hospodářských, kde se stromy těží zpravidla ve věku 100 let, nemohou dřeviny takových rozměrů dorůst a nejvyšší dosahují kolem 35 metrů.

V přírodních lesích stromy nemusí nikdo sázet, mají schopnost se samy zmladit, seslat semínka, která brzy vyklíčí, a ve stínu starého lesa vzniká nový les. Tak jako nikdo nemusí krmit zvěř, protože je zvyklá žít se tím, co v lese najde, ani stromy ke svému růstu nepotřebují pomoc. Tak to může fungovat ve všech českých lesích, i v těch hospodářských, nebudeme-li dělat holoseče. Existuje dokonce několik evropských států, kde jsou pro škodlivost holé seče zakázány, ničí to svrchní vrstvu půdy. Stromy, které vyrostou v podrostu lesa, jsou zdravější a hlavně jsou to ty stromy, které na dané stanoviště patří – vyhovují jim klimatické a půdní podmínky toho místa.

¹⁶ Král smrků v Boubínském pralesi dosahoval 57,6 metrů a padl v roce 1970 (Macar, 1973; Jonáš, 2008b), jedle bělokorá v Dobročském pralesi na Slovensku měla výšku 56 metrů a v roce 1964 ji zlomila vichřice (Skořepa, 2006).

Prales se oproti lesu hospodářskému, pravidelně těžnému, liší kromě výšky a mohutnosti stromů především přítomností mrtvého tlejícího dřeva.¹⁷ To má v přírodním ekosystému nepostradatelnou úlohu – zadržuje vodu, je hnojivem a přírodním prostředím pro řadu živočišných druhů a hub, dokonce i pro semenáčky rostlin. Smrky v horském lese klíčí právě na tomto mrtvém dřevě, které je pro obnovu lesa nezbytné. Ponechávání části české přírody přirozenému vývoji bez zásahů člověka je nezbytné pro pochopení řádu přírody, v horských polohách podstatně napomáhá tlumit při vydatných deštích vodní odtok do nižších, obydlených poloh.

Význam dravých zvířat

Šelmy a draví ptáci plní v přírodních ekosystémech důležité poslání. Udržují stavy býložravé zvěře – u nás především srnců, jelenů a prasat – na únosné míře. Protože se takto les vyvíjel po milióny let, byť pozměněn v dobách ledových, umožňoval život rozmanitým druhům rostlin, kterými se býložravci živí. Pospolu se vyvíjeli a ovlivňovali se navzájem. Člověk postupně dravé, pro něj nebezpečné šelmy vyhubil. Báł se lvů, medvědů i vlků, kteří ještě začátkem holocénu v naší krajině pobíhali. Před sto lety (Koubek, 2012) jsme vyhubili poslední vlky a rysy,¹⁸ lvy už dávno předtím. I když roli šelem nahradil do jisté míry lovec, do potravního řetězce vyvíjejícího se po milióny let moc nezapadl.

V Českých zemích lovectví nahradila za komunismu lidová myslivost,¹⁹ která tento obor ještě více vytrhla z řádu přírody. Mnohonásobně vyšší stavy zvěře neumožňují přirozenou obnovu dřevin, většinou musíme draze stavět oplocenky, které semenáčky dřevin chrání. Pohled na dravce se poslední dobou mění, na začátku 80. let byl u nás úspěšně vypuštěn rys ostrovid²⁰ (Červený, Koubek a Bufka, 2006: 86) a postupně

17) Význam tlejícího dřeva pro biodiverzitu hmyzu uvádí např. Horák (2008) nebo Konvička, Čížek a Beneš (2004).

18) Informace najdeme online na stránkách www.selmy.cz, které vytváří olomoucká skupina Hnutí DUHA, nebo ve sborníku z konference o vlku (Kutal a Rigg, 2008). Odbornější vysvětlení podává Andreska (2013).

19) Zákon 225 z roku 1947 a jeho novela v roce 1962 (23/1962) umožnila provozovat myslivost lidu, tzn. i lidovým myslivcům, kteří k péči o zvěř přistupovali neodborně a často proti vůli bývalých vlastníků pozemku. O jiných modelech lovu zvěře proběhla diskuze na stránkách mysliveckého časopisu *Myslivost*, např. Kamler a Plhal (2009: 44).

20) Postupně bylo mezi lety 1982 a 1989 vypuštěno 18 divokých rysů původem ze Slovenska. Tomuto procesu říkáme reintrodukce, návrat živěny, která na území dříve byla, ale byla vyhubena. V roce 1998 se populace rysa v jihozápadních Čechách a Bavorsku odhadovala na 120–150 jedinců, od té doby ale klesla o asi 30 % kvůli rozšířenému pyláctví, více na www.selmy.cz.

pronikají ze Slovenska a Německa vlci.²¹ Přesto se na většině území nalézají stavy zvěře tak vysoké, že některé druhy dřevin nemají šanci odrůst bez pomoci. A jak poznáme přirozené stavy býložravé zvěře? Jakmile se začnou bez oplocenek zmlazovat a odrůstat jedle nebo tisy, jilmy a vzácné jeřáby břeky, pak se situace začne měnit. Do té doby místo nelogického přikrmování přemnožené srnčí zvěře je třeba maximálně podpořit zvěř vzácnou, vlky, rysy a někde v odlehlých místech i medvědy.

Účinnému návratu šelem u nás brání předsudky a pytláctví. Zprávy o pytláctví v Africe nebo indomalajské oblasti čteme v médiích často. Populace slonů, nosorožců, tygrů a dalších ohrožených zvířat decimují pytláci, obchod s částmi jejich těl se stal výnosným řemeslem. U nás se děje to stejné. Pytláctví je tak rozšířené, že téměř všechny mladé rysy, kteří se na Šumavě narodí, někdo upytlačí. Podle serveru selmy.cz (Hnutí DUHA, 2014) byly jen z oblasti jihozápadních Čech shromážděny lebky 69 rysů!²² Podobný osud zřejmě čeká i rysy, kteří se dostanou na další území v České republice. Na Dražanské vrchovině byl v posledních 20 letech zaznamenán dvakrát. V roce 1994 v oblasti Jedovnic (Fránek, 2006), znovu v roce 2013 na východním okraji CHKO Moravský kras.²³ Továrková (2007) zmiňuje rysa v CHKO Moravský kras v roce 1960, kdy byl jeden z nich uloven a dva zmizeli.

Ještě složitější je situace s vlkem, který k nám přichází z Karpat i německého Braniborska, kde se úspěšně rozmnožuje (Koerner, 2010). Je snadné prohlásit záměnu se zatoulanými psy, které je povoleno ve volné krajině střílet. Vážná je také situace v pytláčení dravých ptáků. Jen na Roudnicku na malé ploše pěti mysliveckých sdružení bylo v roce 2012 a 2013 upytlačeno, zastřeleno a otráveno karbofuranem 100 dravých ptáků. Mezi nimi i 10 vzácných a chráněných luňáků hnědých a červených (Rak, 2013).

21) Krásný dokument *Vlci v Lužici* od Sebastiana Koernera vyšel v roce 2010 a ukazuje život vlčí smečky ve vojenském prostoru v německé Lužici.

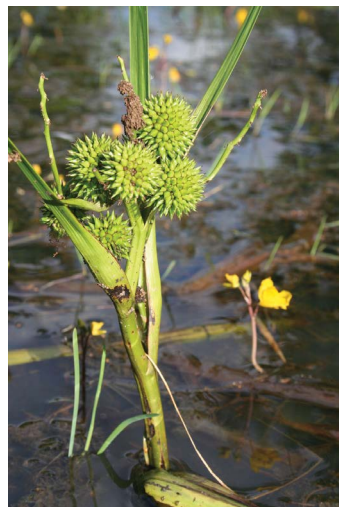
22) Více na www.selmy.cz. Podle výpočtu uvedeného v tomto materiálu pytláci v České republice za posledních 20 let zastřelili nebo otrávil asi 500 rysů.

23) Setkání s rysem mi sdělil místní obyvatel, stejně jako záslusk místního myslivce tohoto rysa ulovit.

1.2. Divočící voda

Voda měla prastarou dynamiku, tedy cyklus změn, který probíhal nepřetržitě a vytvářel rozmanité prostředí pro rostliny i živočichy. Byť řeky na horách spíše odnášely a řeky v nižších polohách spíše nanášely (akumulovaly), v rovinatém terénu tvořily meandry řeky tam i tam. Postupné protrhávání meandrů zapříčinilo vznik nejdříve slepých ramen toků, které se po odtržení od hlavního toku staly „mrtvými“. Tato mrtvá ramena nejsou rozhodně bez života, mrtvá. Přizpůsobila se zde řada dnes už vzácných druhů rostlin a živočichů, které jinde nepotkáme.

Tato společenstva jsou tak rozmanitá a krásná, že je škoda se s nimi neseznámit blíže. Nejznámějším plovoucím druhem takovýchto ramen jsou lekníny (rod *Nymphaea*), žlutě kvetoucí stulík (*Nuphar lutea*) je tu a tam ještě k vidění, vzácnější jsou vodní koberce lakušníků (rod *Batrachium*), žebratka bahenních (*Hottonia palustris*) nebo masožravých²⁴ bublinátek (*Utricularia*). V takto bohatých ekosystémech se spoustou úkrytů a rozmanitých prostředí najdeme řadu obojživelníků, a tedy i plazů, kteří se pak přizívají na bohaté líhni pulců. Ve spleti vodních vzplývavých rostlin a rákosí nenajdou ale všechny. To v přerýbněném rybníku bez vegetace pomáháme populacím žab marně, i přes všemožné žabochody a ochrany proti přejetí jich každoročně ubývá.

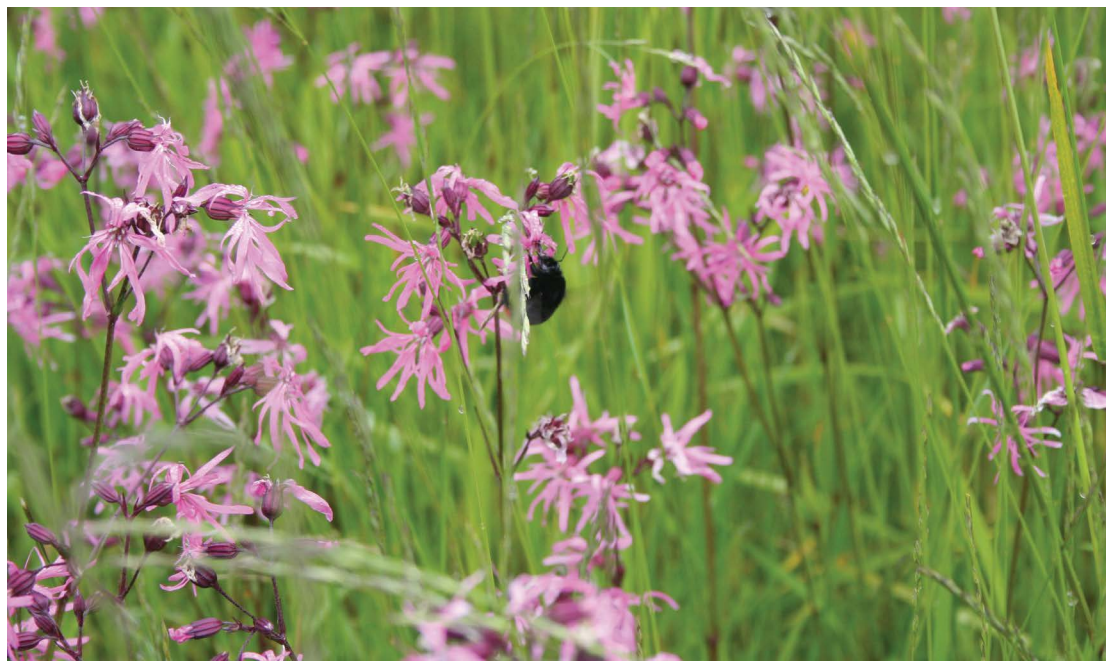

Bublinátka jižní (*Utricularia australis*) a zevar vzpřímený (*Sparganium erectum*) v blízkosti jihočeské řeky Blanice

24) Nejsou úplně masožravé, živí se drobnými bezobratlými vodního prostředí, které nalákají do tomu uzpůsobených měchýřků a pomocí enzymů rozpustí.

Zánik mokřadů na Písecku

Postupným zazemňováním mrtvých ramen v přirozených společenstvech docházelo ke vzniku mokřadů. To vyhovovalo specifickým druhům rostlin a živočichů. Jiná zamokřená místa vznikala na horách v bezodtokých oblastech – říkáme jim rašeliniště.²⁵ Většina mokřin jsou dnes ohroženými stanovišti. Zánik mokřadů v jižních Čechách na konci éry komunismu byl zaznamenán ve studii o ohrožených druzích polesí Hůrky mezi Pískem a Putimí (Jelínek, 1987). Zanikly zde všechny lokality se vstavačí májovými (*Dactylorhiza majalis*), všivci (*Pedicularis sylvatica*) a ubylo lokalit s modrými sibiřskými kosatci (*Iris sibirica*). Téměř vždy se jednalo o meliorace²⁶ těchto podmáčených luk, tedy odvodnění kvůli intenzifikaci zemědělství. Jenže už za 10 let byly trubky ucpány a pole se opět stávalo vlhkou loukou. Vzácné mokřadní druhy se tam zatím nevrátily, ale kdo ví, třeba přijdou. Zatím louka každý květen zružoví kohoutkem lučným (*Lychnis flos-cuculi*), i tak je na co se dívat.

Louka s kohoutkem lučným (*Lychnis flos-cuculi*) u jihočeské Heřmaně

25) Rašeliniště najdeme vzácněji i v nižších oblastech České republiky, například v Třeboňské pánvi. Rašeliniště jsou mimo vzácnost živěny významné pro paleobotaniku, tedy zjišťování pylových zrn v historii území (například Jankovská, 1989).

26) Meliorace jsou různá opatření pro zlepšení vlastností půdy, tady je myšleno odvodnění vlhkých lučních společenstev z důvodu zvětšení ploch zemědělské půdy, které bylo plošně prováděno v 70. a 80. letech minulého století.

Bobří hrady

Krajinotvorná činnost bobrů byla obrovská, narušovali vodní toky přehradami, vytvářeli jezera, měnili toky a udržovali břehy bez měkkých dřevin, kterými se živili a kterými jinak rychle zarůstají okraje slepých a mrtvých ramen. Bobři (*Castor fiber*) se k nám trvale vrátili teprve v 90. letech minulého století, ale jejich návrat je velkolepý – dnes je odhadován jejich počet na 1 000 kusů, především v CHKO Litovelské Pomoraví, kde bylo v roce 1991 vysazeno prvních šest a v roce 1992 dalších čtrnáct bobrů (Kostkan, 1998). Nedávno jsme se dozvěděli, že napadl Brno a Prahu a sežere Lednicko-valtický areál na jižní Moravě.²⁷

I když jejich redukce bude brzy nutná, díky jejich úspěšnému návratu, kterému říkáme reintrodukce, poznáváme, jak spolu činnost živočichů a jejich prostředí úzce souvisí. Podobně významnou krajinotvornou schopnost měla dozajisté i stáda turů a dalších velkých býložravců, kteří žili ve střední Evropě ještě ve středověku.

Bobry ohryzané kmeny stromů na Vltavě v Lenoře, Šumava

²⁷ V Brněnském deníku vyšla zpráva 14. 1. 2012, o výskytu v Praze 19. 12. 2012 (iDnes.cz), u Olomouce v roce 2013 – článek z 27. 8. zní: „Na kraji Olomouce vedou válku s bobry“ (iDnes.cz). Lokalit postupně přibývá a někde již začal jeho odchyt. Velké škody působí v Lednicko-valtickém areálu, kde se pustil do zákonem chráněného parku (Kyselová, 2013).

1.3. Společenstva bezlesí

Tady navážeme na předešlou kapitolu. Tak jak jsme teprve nedávno poznali, co dokáže velký hlodavec, tedy bobr, učinit s vodním tokem a příbřežní vegetací, musel být obrovský vliv také velkých spásáčů, kteří v době poledové, tedy na začátku holocénu, tvořili hlavní zdroj potravy lovců a sběračů – paleolitických lidí našeho kontinentu.

Podle pylových analýz, rozboru schránek měkkýšů a dalších metod bylo zjištěno, že doba ledová na našem území nevytvářela prostředí zcela neobyvatelné (Ložek, 1973; Sádlo a kol., 2008). V sušších nižších polohách (převážně na jižní Moravě) převažovala step,²⁸ která se vyznačovala velmi nízkým úhrnem srážek. Ložek (Ložek 1995 in Němec a Pojer 2007: 29) je odhaduje na 100–200 mm za rok oproti dnešním 500–600 mm. Nižší oblasti tak zcela nezapadaly sněhem ani v chladném období pleistocénu, spásáči našli i přes zimu dost potravy. Hory tehdy porůstala tundra, kam mohla stáda migrovat v letním období, a střední polohy patrně patřily jehličnatému lesu nebo mozaice bezlesí a tajgy,²⁹ ovšem s migračními koridory velkých stád herbivorů. Přítomnost koní a turů ještě několik tisíc let po skončení doby ledové dokládají archeologové (Kyselý, 2005). Tito spásáči napomáhali vedle člověka, který již vládl ohněm,³⁰ udržení stepní flóry a fauny na řadě míst středoevropského prostoru.

Protože je pak nahradila domestikovaná stáda ovcí a krav,³¹ řada rostlinných druhů otevřené travnaté krajiny se nám zachovala dodnes a chráníme je ve stepních rezervacích. O nich budeme mluvit v další části knihy, věnované společenstvům přírodě blízkým. To především z toho důvodu, že se nám v přírodní podobě, na rozdíl například od ruského Altaje, nezachovala. Kvůli stále více a více přetvářecí činnosti neolitického zemědělce a intenzivnějšímu obchodu napříč Evropou byla pozměněna, ale i tak tato společenstva, s řadou dnes vzácných druhů rostlin a živočichů, řadíme mezi společenstva přírodě blízká.

28) Pojem step se dnes používá pro biom, tedy zonální planetární ekosystém, který se vyznačuje suchým a chladným klimatem mírného pásu, ale také pro maloplošné reliktní území se stepními trávníky u nás. V Eurasii se step vyskytuje od jihozápadní Evropy po střední Asii (Jeník a Pavliš, 2011). Step s velmi chladnými zimami a nedostatkem srážek zasahovala v dobách ledových i na část dnešní Moravy a Čech, kde nacházíme úrodné černozemě (Sádlo a kol., 2008; Kovář, 2001; Vera, 2000; Ložek 1995; Ložek, 1973; Jeník a Ložek, 1970).

29) Tajga je biom boreálního severského lesa (Jeník a Pavliš, 2011), v chladných obdobích čtvrtohor se uplatňoval částečně vedle stepi a tundry i na našem území (Ložek, 1995).

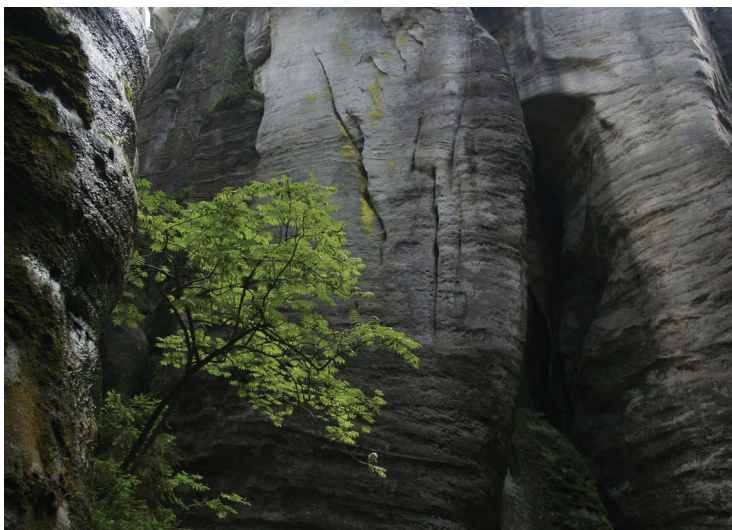
30) Oheň využíval ve starších čtvrtohorách, pleistocénu, jak člověk *Homo sapiens*, tak člověk neandrtálský (*Homo neanderthalensis*).

31) To opět dokládají archeologické nálezy například z Moravského krasu (Nývtová-Fišáková, 2000).

Skály a další stanoviště přirozeného bezlesí

Některé druhy bezlesí nám přece jen zůstaly v přírodním prostředí, a to na malých výstupech skal, především v oblastech vápencových kaňonů a pískovcových skalních měst. Patří sem skály Moravského krasu, Českého krasu, ale také skalní města severních a východních Čech, kde se na skalních římsách neudrží stromy, některé druhy trávníků však ano. Krom nich zde najdeme také specifické druhy vysýchavých stanovišť, kterými dnes pokrýváme tzv. zelené střechy. Mezi ně patří tučnolisté rostliny, které znají všichni zahrádkáři – netřesky (*Sempervivum*) a rozchodníky (*Sedum*).

Další bezlesí najdeme až nad hranicí lesa ve vysokých horách, u nás jen v Krkonoších a Jeseníkách,³² i zde však byla přirozená hranice bezlesí pastvou posunuta níž. Alpínské louky, jak těmto společenstvům říkáme, uchovávají druhy tundry doby ledové, které v té době byly běžné i ve středních polohách našeho prostoru. Typickým příkladem reliktních glaciálních druhů tohoto typu jsou ostružiny morušky (*Rubus chamaemorus*) se žlutými plody, které jsou zcela běžné v boreálním pásmu severní Evropy, u nás však zůstaly pouze nad hranicí lesa v Krkonoších. V době ledové patrně rostly mnohem níže, po oteplování začátkem holocénu se stěhovaly stále výš a na jejich místo nastoupil listnatý les. Ze známých rostlin horského bezlesí, které dnes kráší snad každou jarní zahrádku, jmenujme bílé narcisy (*Narcissus poëticus*). Jejich přirozená stanoviště najdeme dodnes na vrcholcích některých evropských hor, a to od Alp

Přirozené bezlesí: Adršpašské skály (vlevo), narcisy (*Narcissus poëticus*) na polanách Podkarpatské Rusi (vpravo)

³²⁾ Bezlesí na Pradědu je sporné a vedou se o něm odborné diskuze (viz např. Šenfelder a Maděra, 2012).

po Karpaty,³³ například na polanách ukrajinského Pop Ivana na Podkarpatské Rusi. Později našly některé z těchto rostlin nové místo na kosených horských loukách, tam je ještě místy na západní Ukrajině najdeme.

Další krajinou bez stromů, která nám zůstala z dávné doby ledové, pleistocénu, jsou rašeliniště. Připomínají rašeliniště severských boreálních lesů, tajgy. Rostou zde vzácné masožravé rosnatky (*Drosera*), brusince³⁴ podobná klikva (*Vaccinium oxycoccus*) nebo omamná vlochyně (*Vaccinium uliginosum*). V severských lesích Norska nebo Švédska najdeme takové druhy běžně, ale u nás jsou většinou chráněny v přírodních rezervacích. I ty nám zbyly z chladných období čtvrtohor, kdy zde byly běžné. V krátkodobém horizontu jim nehrozí přeměna na les kvůli vysoké hladině podzemní vody, která nemá kam odtéci.

Rašeliniště na Drahanské vrchovině

33) Jeho areál vynechává naše hory, vyskytuje se ve dvou poddruzích, východním karpatském a západoevropském. Zalesněné vrcholky hor mu nevyhovují, proto asi v našich přírodních ekosystémech nenalezl místo. Podobně jako žlutě kvetoucí *Narcissus pseudonarcissus* z Pyrenejí občas zplaňuje (Bělohávková, 2011).

34) Za brusinku je dokonce obchodně vydávána, i když je to velkoplodá klikva (*Vaccinium macrocarpon*) pěstovaná např. v Severní Americe.

2. Krajina přírodě blízká

Krajina pozměněná člověkem a jeho činností, která často z pleistocénu uchovává reliktní³⁵ druhy rostlin a živočichů, které by jinak ustoupily, případně by živořily na mikrostanovištích nebo obývaly divokou zvěří spásaná místa. Člověk měl vliv na prostředí lesní i bezlesí, které spoluutvářel po celý holocén.

2.1. Lesní prostředí

Patří sem celá řada lesních porostů a hájů, které člověk využíval a využívá k dobývání dřeva a lesních produktů. Pro takové lesy, pokud jsou v přírodě blízkém stavu, je v poslední době využíván pojem „starobylý les“ (Buček, 2009), anglicky „ancient woodland“. Tento pojem zahrnuje jednak lesy přírodní, o nichž byla řeč dříve, jednak lesy přírodě blízké,³⁶ a to různým způsobem využívané.

Některé druhy stabilních prostředí, k nimž můžeme zařadit například jedli a tis, z našich hospodářských lesů prakticky vymizely. Oba druhy³⁷ nesnášejí vysoké stavy zvěře a především holosečný způsob lesního hospodaření.³⁸ Přírodě blízké lesní

35) Reliktní znamená pozůstalý, myšlen je zde druh, který tu zůstal z chladného období poslední části doby ledové.

36) Přírodě blízká společenstva jsou ta, kde je druhová skladba velmi blízká té přírodní, u lesního prostředí se liší např. strukturou (věkovým rozložením stromů v porostu, chybí také rozkládající se dřevo), v bezlesí je nějak udržován reliktní (starobylý) stav vývoje společenstva po době ledové (např. louky nebo stepi). Někde hovoříme jako o přírodě blízkém i o prostředí, které vytvořil člověk, ale řada vzácných druhů to ocenila (rybníky, jezírka, malé lomy).

37) O jedli je se obecně předpokládá, že chutná lesnímu zvířectvu, jinak je tomu v případě jedovatého tisu (*Taxus baccata*). O velkých škodách, které na populacích dnes již vzácného a chráněného tisu dělá srnčí a mufloní zvěř, píše například Jelínková a Zatloukal (2001).

38) Holoseč znamená jednorázové smýcení veškerého porostu a výsadbu sazenic napěstovaných ve školkách. Podle lesního zákona smí být holoseč maximálně o velikosti 1 hektaru, na lužních a borových stanovištích 2 hektarů. Jedná se o intenzivní lesnický způsob těžby, který nepatří k přírodě blízkým.

hospodaření, které nepoužívá holé seče, prostor jedli i tisu dává. To můžeme vidět v sousedním Polsku nebo v horách Slovinska a Chorvatska. U nás je vzácné, ale najdeme je i zde.

Lesnatost českých zemí se postupně měnila, nikoli však vždy k nižšímu procentuálnímu zastoupení lesa. Žďáření a klučení lesa (vypalování a odstraňování stromů i s kořeny za účelem přeměny lesa na pole) se stupňovalo až do pozdního baroka. Tehdy byla rozloha lesů ještě mnohem nižší než v současnosti (Nožička, 1957), v lesích se páslo, hrabalo stelivo a člověk využíval i suché větve na otop. Jen rakousko-uherské hlavní město Vídeň spotřebovalo začátkem 19. století na otop 600 tisíc kubických metrů dřeva (Míchal, 2002). Ještě v roce 1847 bylo v Čechách spotřebováno 90 % všeho vytěženého dřeva na palivo (Němec a Pojer, 2007). Vědci odhadují, že lesy na počátku novověku zůstaly jen na necelých 25 % území dnešní České republiky³⁹ (ÚHÚL, 2011). Lesy začaly být koncem 18. století vzácné a stavební a palivové dřevo nedostatkovým zbožím, panovníci přijali první pravidla omezující jejich využívání.

Dochované pralesy a divočina se staly předmětem umění a zájmu bohatších městských vrstev. V této době začaly vznikat první rezervace a zákony na ochranu některých druhů zvířat. Stále ale ještě přetrvávala nenávisť k velkým dravým živočichům zahnaným na poslední útočiště v česko-slovenských horách. S úbytkem a posléze nedostatkem dřeva vznikla potřeba lesy využívat plánovitě, trvale. Na českém území šlechta začala šířit tzv. racionální lesní hospodaření. Německý model věkových tříd začal s plánovitým pěstováním stromů v Německu v 18. století a podobně i v Rakousku-Uhersku (Němec a Pojer, 2007: 96). Stromy se v pravidelných intervalech kácely a znovu se sázely, což dosud nebylo běžné. Jen množství dřeva, které za rok přiroste, mohlo být pokáceno a z lesa odvezeno. Les byl kvůli lepší evidenci rozdělen na věkové třídy a každý rok se vytěžilo přibližně 1 % takto rozděleného lesa a ostatních 99 % dorůstalo. To vedlo k postupnému útlumu krádeží a k pravidelnému příjmu z lesa. Protože se ale k vysazování používal zejména smrk a borovice,⁴⁰ vznikaly jehličnaté monokultury a s nimi i problémy, kterým i dnes čelíme.

Přírodě blízký les je v Česku vzácnější než monokultury jehličnanů, pěstují jej lesníci⁴¹ spíše na Moravě, kde přeměna na smrkové a borové stejnověké porosty nedosáhla takových rozměrů jako v Čechách nebo v Rakousku. V takovém lese se holé seče

39) Současná výměra lesa (správněji lesní půda) je 33,8 % (Ministerstvo zemědělství, 2012).

40) Dnes tvoří jehličnaté dřeviny 74% podíl v porostní skladbě našich lesů, což je dvojnásobek stavu rekonstruovaného (přirozeného). Přitom smrk rostl v přirozených porostech jen na 11,2 %, kdežto dnes na 51,7 % lesní půdy, oproti jedli, která naopak v přirozených lesích tvořila 19,8 % a dnes tvoří jen 1,5 %. Tato rekonstruovaná (přirozená) skladba je myšlena jako hypotetická skladba, která by se ve zdejších klimatických podmínkách bez vlivu člověka vytvořila (Ministerstvo zemědělství, 2012: 53).

41) Přírodě blízké lesnictví nepoužívá holoseči, ale sečí výběrných a clonných, usiluje o nízké, přírodě blízké stavy zvěře. Stromy se nesázejí, ale vyrůstají z tzv. přirozené obnovy.

nedělají, využívá se přirozená obnova pod starým porostem, který se postupně, v několika krocích odtěží. I když tedy vznikne les stejnověký, koberec nalétlých semenáčků stromů zajišťuje stálý kryt zranitelné horní vrstvy půdy. Snaha je o přírodě blízkou druhovou skladbu lesa, dává se přednost druhům, které jsou pro dané klima a půdu optimální. Přírodě blízké lesnictví potřebuje únosné stavy lesní zvěře. Srnců, jelenů a prasat může být tedy jen tolik, aby se všechny dřeviny, které v lese jsou, samy reprodukovaly a zvěř je nestihla sežrat. Pak není nutné dělat oplocenky a natírat stromy repelenty, jak je to v českých zemích často běžné.

Vysoké stavy spárkaté zvěře

Už nám to ani nepřijde, ale v českých lesích je až 15krát více spárkaté zvěře,⁴² než jsou přirozené stavy, tedy počty býložravců, které je příroda schopna beze škod unést. Znamená to, že je poškozeno asi 65 % semenáčků lesních dřevin, některé druhy nemají šanci odrůst vůbec, protože je zvěř vyhledává (Bláha a Kotecký, 2008). Má tak dobrý čich, že jim téměř žádný chutný stromek některých druhů neunikne. Proto se musejí dělat oplocenky a mladé stromky natírat, a to je drahé. V přírodním lese toto není třeba, musí tam být ale dravá zvěř, která počty herbivor pravidelně snižuje. I když se k nám postupně šelmy vrací, rozšířené pytláctví mezi myslivci tento návrat velmi komplikuje. O českém pytláctví budeme ale mluvit později.

Přikrmování nejpočetnější lesní zvěře, která okusuje k návratu připravené listnaté dřeviny a jedli, nemá ve zdravých lesích žádné opodstatnění. Nesmyslný výklad mysliveckého zákona o nutnosti v nouzi přikrmovat strádající zvěř je třeba odvážně zavrhnout. Pokud je třeba některou zvěř přikrmovat, tedy jí pomoci, je to zvěř chráněná podle zákona o ochraně přírody a krajiny, nikoli ta přemnožená, tedy ta, která je překážkou pro návrat k přírodě bližším formám lesního hospodaření. Toto je třeba změnit i ve výuce na školách a volat po podpoře přírodní rovnováhy, tedy k návratu vzácných druhů do naší přírody. A jestli některým v dobách nouze pomáhat, tak právě vzácným ohroženým druhům zvířat. Jestli pak myslivečtí hospodáři opravdu chtějí zvířatům pomáhat, nechť přikrmují pomalu se k nám vracějící šelmy, pomáhají datlům, veverkám a poštolcům. Místo krmelců pro srnčí zvěř je třeba budovat krmelce pro dravé ptáky a šelmy a změnit v tomto smyslu i naši legislativu. Zatím však dochází ze strany mysliveckých sdružení spíše k opačnému jevu – mezi myslivci jsou tolerováni pytláci, kteří střílí a tráví vzácné druhy zvířat, například i rysy, vlky nebo dravé ptactvo.

42) Tento termín se používá pro lovnou zvěř z řádu sudokopytníků a prase divoké. Nazývá se podle paznehtu, kterému myslivci říkají spárek.

Pokusy o návrat jedle a tisů

V místech s vysokou koncentrací srnčí a mufloní zvěře, jak tomu je i v chráněné krajině oblasti Moravský kras, čekáme na návrat pralesa v jádrových územích a usilujeme o udržení všech ohrožených lesních druhů. Dokud nezajistíme přirozené, tedy nízké stavy zvěře, některým druhům se nebude dařit. V okolí Křtin, obce, kde sídlí ředitelství Školního lesního podniku Mendelovy univerzity v Brně (dále ŠLP Křtiny), už chladné klima dovoluje přirozený výskyt jedle. Dříve zde rostl i vzácný tis. Obě dřeviny ještě tu a tam v přírodě najdeme, bohatě plodí, ale semenáčky nejsou schopné odrůst. Kromě přemnožené zvěře srnčí tu jsou vysoké stavy nepůvodních muflonů,⁴³ kteří patří do otevřené krajiny Středomoří a v Moravském krasu se začali chovat teprve v minulém století.

Péče o chráněná území jsou řízena plány péče, jak bude více popsáno ve 4. kapitole této knihy. Navzdory plánům péče o CHKO Moravský kras, které od roku 1996 apelují na snížení stavů srnčí zvěře a postupný útlum mufloní zvěře jako druhu geograficky nepůvodního pro Moravský kras (Štefka a kol., 2006), myslivečtí hospodáři udržují stavy stále stejně vysoké (Horský, 2013). V zimní sezóně 2013/2014 bylo pozorováno stohlavé stádo muflonů; inu, jsou to ovce a velká stáda jsou pro ně typická. Výsledkem je však nemožnost přirozené obnovy některých druhů rostlin. Logický požadavek správců CHKO Moravský kras na myslivce, aby nerozšiřovali nepůvodní druhy (zde muflon) v takto hodnotné části krajiny České republiky odpovídá i zákonu 114/92 Sb., o ochraně přírody a krajiny.⁴⁴ S kritikou vysokých škod zvěří se připojili zaměstnanci Ústavu ochrany lesů Lesnické a dřevařské fakulty v Brně (Čermák a Mrkva, 2003: 40), kteří požadují, aby místo nepřesných sčítacích metod a určování tzv. kmenových stavů zvěře⁴⁵ byla početnost určována na základě okusu semenáčků na zkušných plochách. Zvěř by měla být redukována na takové počty, které neničí přírodu.

Tis červený (*Taxus baccata*) jako ohrožená dřevina lesů České republiky se dostal na červený seznam⁴⁶ jako druh silně ohrožený. Horský (2013) zjistil, že několik

43) Muflon (*Ovis musimon*) je divoká ovce, která pochází z Korsiky a Sardinie, předpokládá se, že je jedním z předchůdců domestikované ovce (Rezaei a kol., 2010: 315), jíž tvoří poddruh. Teprve v novověku se muflon začal šířit do šlechtických obor. Dnes žije na mnoha územích volně a především v lesních rezervacích působí značné škody.

44) Podle tohoto zákona je „...záměrné rozšíření geograficky nepůvodního druhu rostliny či živočicha do krajiny možné jen s povolením orgánu ochrany přírody a krajiny...“

45) Je to množství zvěře, které se myslivečtí hospodáři snaží v přírodě udržovat. Tyto počty dosahují pravidelným odstřelem slabších a nemocných jedinců, v čemž napodobují přirozené vazby v přírodě – nahrazují šelmy.

46) Červené seznamy tak jako jinde ve světě sestavují odborníci, aby upozornili na ohrožení některých druhů organismů. Sestavují se pro jednotlivé skupiny zvláště, tedy např. pro ptáky, savce nebo rostliny.

Tis červený (*Taxus baccata*)

soký počet srnčí zvěře, žádná jedle nepřerůstala 30 cm. Pro obnovu lesa je tento počet zcela dostačující, mohl zde vzniknout přírodě blízký lesní porost s vysokým podílem jedle. To by však musel počet srnčí zvěře a způsob obnovy, tedy lesnické technologie, toto dovolit. Část porostu byla následující rok smýcena na holo,⁴⁸ semenáčky dřevin pořezány a vysazeny smrky. V tomto prostředí na pasece stínomilná jedle postupně ustoupí. To ostatně ukazuje starší porost smrku vysazený po holé seči na začátku tisíciletí jen 100 metrů odtud. Zde ze směsi asi 10 druhů domácích druhů dřevin postupně s přispěním lesníka jedle i listnáče vymizely, takže je zde nyní asi desetiletá čistě smrková kultura.

plodících tisů ŠLP Křtiny sice dává desítky semenáčků, ty jsou však do jednoho spaseny na výšku sněhu a žádný neodrůstá. Výjimkou jsou pouze tři nebo čtyři jedinci semenáčků zavěšených na skalách u Býčí skály ve stejnojmenné rezervaci v Josefovském údolí a na vyšších skalách u Lažánek v severní části ŠLP Křtiny. Podobná studie existuje i z okolí Punkevních jeskyní Moravského krasu (Švehlová, 1997). Zde je tisů více, neboť terén je pro tyto dřeviny výhodnější a vysoká návštěvnost rovněž tis před zvěří chrání.

V roce 2010 jsme provedli v rámci Týdne pro les v Moravském krasu s aktivisty Hnutí DUHA počítání semenáčků jedlí. Na svahu kopce Vlčenců jižně od Křtin jsme sčítali semenáčky jedle a dalších dřevin přirozené skladby zdejších lesů. Zjistili jsme 60 000 semenáčků jedlí na hektar,⁴⁷ dalších hektarových asi 60 000 kusů tvořily listnaté dřeviny. Protože je zde vy-

České červené seznamy rozdělují ohrožené druhy do kategorií kriticky ohrožené, silně ohrožené, ohrožené a zranitelné, s označením C1–C4 (viz např. Holub a Procházka, 2000).

47) Počítali jsme na pravidelně vytvořených ploškách 1x1 metr, které jsme v síti každých 10 metrů vytyčili. Pronásobením vznikl hektarový počet (tedy na plochu 100x100 metrů), který se v lesnictví využívá.

48) V létě 2012 se změnilo vedení ŠLP Křtiny, které holoseče zakázalo a na šestině území převádí les na les trvale tvořivý, tedy s jednotlivým a skupinovitým výběrem stromů. Lepší cíl nelze v lesním hospodaření vytyčit.

Jinde na ŠLP Křtiny lesníci jedli draze pěstují a v oplocenkách chrání před přemnoženou zvěří, případně chrání repelenty – nátěry, které zvěř odpuzují. To je ukázkově vidět kousek od Křtin u Blanska, kde se převádí les na formu výběrnou,⁴⁹ jenže s tak vysokými stavy srnčí zvěře, že veškeré jedlové zmlazení musí být natíráno repelentem a jedle je dosazována, což je v rozporu s výběrným, jinak k přírodě velmi šetrným způsobem lesnického hospodaření.

Zajímavé jsou rovněž výsledky dlouhodobého pozorování zmlazení vzácného druhu jeřábu břeku⁵⁰ (*Sorbus torminalis*) v národní přírodní rezervaci Býčí skála, které dlouhodobě sledují u Františkovy huti. Semenáčky vzácného jeřábu břeku a dalších dřevin zde zkoumala také Davidová (2010). Zjistila, že semenáčky mají průměrný věk 12,4 let a průměrnou výšku 25,76 cm (nejvyšší 39 cm). Některé zde již dvacet let živoří okusovány mufloní a srnčí populací a neodrůstají navzdory dostatečnému

Okus semenáčku jedle v Moravském krasu

49) Výběr jednotlivých stromů chrání půdu před extrémní letní vysychání a zimního promrzání, lesní prostředí zůstává neměnné. Lesníci si pod tímto pojmem představují úzce specializované hospodaření s jedlí, smrkem a bukem podle švýcarského vzoru.

50) Tento strom patří mezi jeřáby, ale jeho listí více připomíná javor. Patří mezi ohrožené druhy dřevin, ale v lesích kolem Brna je jej dost, takže se s ním může i lesnický hospodařit a dává velmi cenné načervané dřevo. Podobně jako lesní třešň patří k nejužší ceněným českým dřevům.

světelnému požitku. Okousané jsme našli i další lesní druhy rostlin, například kvetoucí lodyhy lesních vstavačovitých rostlin – silně ohrožené okrotice červené a bílé (*Cephalanthera rubra* a *C. damassonium*), kruštíků (rod *Epipactis*) a dalších.

Pařeziny a střední les

Nejstarším způsobem využívání lesa byly tzv. pařeziny.⁵¹ Člověk nejdříve s primitivními nástroji využíval dřevo kolem osad a hradišť, ale tento typ nakládání s lesem přetrval až do dneška. Tedy v mnoha evropských zemích, u nás byl velmi důsledně od 50. let 20. století likvidován a najdeme jen jeho pozůstatky v lesích výmladkového původu. Tyto lesy bývaly pařezinami, z pařezů rostoucí výmladky se používaly na topení, tyče a měly i další užitek.

Jak venkovská krajina vypadala před několika stoletími, můžeme vystopovat například u Čechů, kteří se usadili v rumunském Banátu. Tam si do dnešních dnů udržují způsob nakládání s krajinou, který již v českých lesích zanikl. Vydejme se do Svaté Heleny, nad Dunajem umístěné vesnice rumunských Čechů, kteří jsou potomky osidlování rakousko-uherského pohraničí. O životě rumunských Čechů vyšla řada publikací (Gheorghe, Kysučan a kol., 2009; Klvač, Buček, Lacina a kol., 2011; Klvač a kol., 2009; Maděra a kol., 2012).

Kolem Svaté Heleny se nejdříve vyskytují políčka, kde si téměř soběstační zemědělci pěstují dost pro sebe i dobytek, který dosud tahá primitivní vozy. Za nimi jsou extenzivní pastviny a pravidelně kosené louky. Na ně navazuje pasený terén s hájky, které vznikají na nedopascích uchycením semen trnitých keřů, v nichž vyrostou duby a další druhy vysokého lesa. S nimi se tu nepravidelně bojuje zakládáním ohňů, vypalováním. Tak se udržují pastviny před rozšířením lesa, ale ne všude, dál od vesnice přibývá hájů,⁵² až tato řídkolesí přechází v zapojený dubový les.⁵³ I ten je pod silným vlivem obyvatel, pase se tu dobytek, berou se silnější stromy na stavby, sbírají se plody. Až les vzdálenější od obce, případně les na příkrých svazích, připomíná naše doubravy. Podobná je situace i v další české vesničce v Rumunsku – v Gerníku, vzdáleném den

51) Široká škála využití dřeva stromů, které po ořezání znovu obrůstají. Větve se těžily jako tyče, které se nemusely štípat a dobře se z lesa dopravovaly. Způsoby byly patrně rozmanité, v českých vesnicích rumunského Banátu jsme viděli výběrný způsob, kde tenčí výhony zůstávaly na další sklizeň. Více Maděra a kol. (2012).

52) Háj lze těžko definovat. Je jakýmsi ekvivalentem anglického „woodland“ a značí malý les, lesík, háj. Řada přírodních rezervací má takový název, který vznikl lidovým názvem přírody kousek od vsi. Dál už je temný rozlehlý les.

53) Vyskytuje se tu řada středoevropských a jihoevropských druhů, např. *Quercus cerris*, *Q. frainetto*, *Q. petraea*)

pěší cesty od Svaté Heleny, více v horách. Situace je tu podobná, jen místo dubů ceru a zimního (*Quercus cerris* a *Q. petraea*) převažují dřeviny středních poloh – buky (*Fagus sylvaticus*)⁵⁴ a dále také jedle (*Abies alba*).

Háje a lesy v blízkosti vesnic, které jsou využívány jako pařezina, zažily dlouhou historii, neboť se takto hospodařilo po stovky let, místy déle, byť asi s přerušením ve válečných obdobích nebo strádáním v čase epidemií, kdy příroda pohltila část z člověkem udržované krajiny. Ekologové dnes tyto lesy nazývají starobylé lesy. I když jsou člověkem dlouhodobě využívané, mají starobylý charakter – patrně nikdy zde oblast nebyla trvale odlesněna a druhová rozmanitost trvá po tisíce let v malém pozměnění. Pod pojem starobylý les tak zařazujeme jak pařeziny, tak i pravé pralesy, kam lidská činnost už téměř nezasahuje. Řada vzácných druhů rostlin a živočichů, především bezobratlých, v pařezinách nachází své prostředí, které potřebuje k vývoji (Konvička, Čížek a Beneš, 2004; Horák, 2008). Tyto druhy jsou dnes natolik vzácné, že se i v Česku k pařezinám a střednímu lesu⁵⁵ někteří vlastníci lesa začali vracet, s podporou peněz na uchování biodiverzity.

Kde se tyto druhy světlých hájů vzaly, jak odolaly postupnému zarůstání evropské krajiny začátkem holocénu, kdy ještě lidská činnost nebyla intenzivní? Vera (2000) předpokládá, že v nižších polohách Evropy vlivem pastvy velkých divokých zvířat krajina nikdy docela nezarostla lesem. Bezlesí a světlé lesy nejdříve udržovali spásači (zubři, koně, tuři), posléze člověk a jím domestikovaný dobytek. O tom ale více později.

Les přírodě blízký brněnský

Tradičně dobré lesní hospodaření provozují obce. Největším obecním majetkem v České republice jsou lesy města Brna, které zaujímají přes 8 000 hektarů. I když se jedná o lesy hospodářské, přírodě blízké postupy v minulosti i dnes ukazují, že smrkové monokultury nemusí být jediným efektivním modelem lesního hospodaření.⁵⁶ Přírodě blízké hospodaření bez holosečí a monokultur nejvzácnější druhy rostlin a živočichů

54) Protože zde popisujeme přírodu na Balkáně, nikoli v Česku, raději připojujeme i vědecké názvy, i když se jedná o stejné druhy buku a jedle, jako rostou u nás. V Evropě jsou i další druhy jedlí a buků, ale trochu dál od našich hranic.

55) Střední les je něco mezi lesem nízkým, tedy pařezinou, a vysokým, jaký převažuje v Česku. Některé stromy se řezou pravidelně na pařezu a obráží, jiné zůstávají jako výstavky a používají se na stavební dřevo.

56) Ostatně existuje řada vlastníků, kteří argumentují pro přírodě blízké lesnictví i ekonomicky (více např. Hatzfeldt, 1996; Rezáč, 2001: 10; Vovesný, 2008: 5). Vedle samotných šlechtických vlastníků lesa – u nás Kinský nebo Belcredi, v zahraničí např. Rotenhan nebo Hatzfeldt (Německo) – to potvrzuje výzkumem řada lesnických odborníků (Korpeř a Saniga, 1993; Poleno, 1999; Ammon, 2009; Košulič, 2009). Tyto principy přírodě blízkého lesnictví propaguje u nás i v Evropě ProSilva Bohemica, spolek vlastníků lesa a lesníků.

nevyklučuje. V listnatých lesích u Bosonoh rostou nejvzácnější a také nejkrásnější české orchideje – střevíčníky (*Cypripedium calceolus*) a vstavače nachové (*Orchis purpurea*). A to navzdory faktu, že se zde těží dřevo a nejedná se o rezervaci.

Střevíčník pantoflíček i vstavač nachový patří mezi silně ohrožené druhy, které chrání vyhláška 395/92 vydaná k zákonu o ochraně přírody a krajiny 114/92 Sb. Střevíčník pantoflíček byl kolem Brna téměř vyhuben, například v lesích ŠLP Křtiny již neroste.⁵⁷ O to více nás těší tři lokality, které se nacházejí v lesích města Brna. Jen jedna z nich je chráněna jako rezervace. Ochrana v rezervacích však není nezbytně nutná, hospodaří-li se přírodě blízkými metodami – pokud se nedělají holoseče a nesází se stanovištně nepůvodní druhy stromů. V nejbližším okolí Brna, v prstenci na 2500 hektarech se holoseče nedělají vůbec. I seče clonné⁵⁸ jsou malé, k vytahování se často používá kůň. Tak jako například u Kohoutovic – místní dřeviny se hojně zmlazují a dávají naději i vzácným druhům rostlin do budoucna.

Střevíčník pantoflíček (*Cypripedium calceolus*) v hospodářském lese u brněnských Bosonoh

Les přírodě blízký venkovský (Moravský kras)

Podobný model hospodaření najdeme i v okolí obce Kanice ve střední části Moravského krasu. Zde roste 10 druhů orchidejí v listnatém lese, který porůstá živné půdy na vápencovém podloží. Výzkum (Procházka, 2010) prokázal, že není velký rozdíl mezi lesem hospodářským, kde se těží dřevo (i když zde zařazeným do lesů zvláštního určení z důvodu výuky studentů Lesnické fakulty Mendelovy univerzity), a přírodní rezervací. Přírodní rezervace Čihadlo, která zde zaujímá 55 hektarů, nemá vyšší počet ohrože-

57) Dřívější záznamy existují (Jatiová a Šmiták, 1996).

58) Clonná seč je hospodářský zásah, kdy se porost nejdříve prosvětlí, nechá se přirozeně zmladit náletem semenáčků a pak se dotěží. Doprovází jej dlouhá obnovní doba – několik desítek let obvykle trvá celý tento proces pomalé těžby starého porostu. Využívá se hlavně v dubovém a bukovém hospodářství, jiný název je podrostowní hospodaření.

ných druhů rostlin než vedlejší starý porost hospodářský. Bude se však brzy těžit a především v tomto období je les chráněn v rezervacích pro vzácné stinné druhy lesních porostů důležitý. Jakmile mladé stromky zase odrostou, vzácné druhy orchidejí se do hospodářského lesa opět rychle z rezervací rozšíří.

V přílehlé oblasti, ve správě stejného vlastníka, tedy Mendelovy univerzity (ŠLP Křtiny), se hospodaří s příměsí jehličnatých dřevin. Do přirozeného náletu buku byly vysazovány modřiny, smrky a kanadské douglasky tisolisté (*Pseudotsuga menziesii*)⁵⁹. I když je zde dnes již les smíšený, počet vstavačovitých druhů rostlin a dalších ohrožených druhů je velmi malý (Procházka, 2010). A to přesto, že půdy pod těmito lesy a přílehlými lesy u Kanic, jsou podobné. Kyselý opad jehličnatých stromů však mění svrchní části půdy a pro řadu druhů rostlin je právě toto podstatné.

2.2. Pastviny a louky

Tak jako se nám některé druhy světlých hájů nedaří zařadit do tmavého prostředí zapojených lesů, podobně je to i s druhy pastvin a luk. Abychom společenstva stepní vegetace s koniklecem velkokvětým a lučním (*Pulsatilla grandis* a *P. pratensis*), nízkými kosatci (*Iris pumila*) či hlaváčky (*Adonis vernalis*) udrželi před lesem, který se dere na jejich místa u nás na jižní Moravě, musíme je pravidelně kosit nebo spásat dobyt看em. Předpokládáme, že zde v teplejší části české krajiny přetrvaly z raných fází holocénu, kdy krajinu spásala velká stáda býložravců (koní, mamutů, zubrů a dalších zvířat). Přetrvaly díky tomu, že činnost přirozených spásáčů z doby poledové postupně nahradili spásáči domestikovaní. Od období neolitu, mladší doby kamenné, jehož datování vědci posunují dál do historie (dnes asi 5500 př. n. l.),⁶⁰ na našem území první zemědělci pěstují obilí a chovají dobytek, který udržuje krajinu dále bezlesou. I s druhy rostlin a živočichů, které dnes považujeme za vzácné a chráníme je v přírodních rezervacích.

Abychom pochopili, jak venkovská krajina vypadala před několika sty lety, opět se můžeme vydat do rumunského Banátu. Louky a pastviny kolem Svaté Heleny nebo Gerníku zahrnují druhy, které jsou dnes ve střední Evropě vzácné. Vstavač obecný (dnes v. kukačka – *Orchis morio*) je v dubnu na pastvinách a loukách rumunského Banátu jednou z dominantních nepřehlédnutelných rostlin. Z krajiny českého venkova však tato krásná drobná orchidej prakticky vymizela. Desítky botanických lokalit,

59) Nejčastěji vysazovaný nepůvodní jehličnan pochází ze severu USA a Kanady. Podobně jako naše smrky, modřiny a borovice zakyseluje půdu, která se tak stává méně živnou.

60) Souhrně v publikaci Sádla a kol. (2008) *Krajina a revoluce*.

kteřé zmiňují tento druh například u Brna (Jatiová a Šmiták, 1996), postupně zanikaly, především od 50. let minulého století právě kvůli ukončení pastvy. Vstavač, který byl ještě začátkem minulého století i na Moravě „obecný“, patří dnes k ohroženým druhům české flóry.

Kdo by neznal zahradní kosatec nebo různobarvé gladioly? Ty jsou šlechtěnými zahradními druhy, které vznikaly prokřížením rozmanitých druhů z přírody.⁶¹ I u nás rostly divoké kosatce a gladioly. Žluté kosatce (*Iris pseudacorus*) ve vlhkém prostředí můžeme na venkově ještě vidět, vzácnější lesní a luční druhy ale postupně z venkovské krajiny vymizely. Pravidelně kosené louky (občas nekosené a zarůstající), které ještě před sto lety byly nedílnou součástí venkovské krajiny, uchovávaly několik přírodních druhů, které dnes prakticky neznáme. Jednak ubývá kosených luk, navíc pak těch nepravidelně kosených. Tam rostly modré kosatce sibiřské (*Iris sibirica*) nebo gladioly, mečík střecholistý (*Gladiolus imbricatus*).⁶² I když jejich květy nejsou tolik nápadné

Mečík střechovitý (*Gladiolus imbricatus*) na Boskovicku v přírodní rezervaci

61) Zahradní kosatce se již po staletí pěstují na zahrádkách, jsou přiřazovány k vyšlechtěnému hybridnímu druhu *Iris x germanica* a *Iris x sambucina*. Písmenkem „x“ ve vědeckém názvu označujeme křížence. Tyto druhy vznikly již velmi dávno křížením několika přírodních druhů, snad i domácího českého divokého druhu *Iris variegata*, který ve světlých lesích kolem Brna vzácně roste. Oba zahradní druhy zplaňují, utíkají do přírody, a to i v chráněných územích (*Iris x germanica* roste například v evropsky významné lokalitě Soutok – Podluží na nejnižším cípu Moravy).

62) Přírodní lokality mečíků a kosatců v ČR viz např. Chrtek (2011) nebo Hrouda a Grulich (2011).

jako u jejich pěstovaných příbuzných, přesto jsou modré nebo růžové rozkvetlé louky, dnes již pouze vzácně v několika lučních rezervacích, nezapomenutelným zážitkem.

2.3. Další přírodě blízká společenstva

Člověk vytvářel a dosud vytváří umělé biotopy, které jsou pro rozmanitost krajiny významné. Patří sem například rybníky, i když některé z nich pro intenzivní chov ryb páchnou a odrazují i nejtvrlejší vodní organismy. Ty přírodě bližší jsou však v naší krajině dosud běžné a nalezneme v nich vzácné druhy. Ve vodním prostředí, které není příliš přerýbené, najdeme například raky,⁶³ na jižní Moravě vzácné želvy⁶⁴ a na hladině již dříve zmiňované plovoucí rostliny. I další lidské výtvořky malého rozsahu, například kamenolomy, dokonce i usazovací nádrže a výsypky, železniční trati či kosené násypy dálnic mohou ukrývat druhy jinde již vzácné.

Zahradní jezírka

Každé vodní prostředí formované člověkem může přispět k rozmanitosti krajiny, třeba i mrňavá jezírka na zahradách. Nejenže zde najde biotop řada vodních a mokřadních druhů, dnes často ohrožených, i v malém jezírku 2x3 metry se mohou líhnout vážky, klást vajíčka skokani a lovit užovky obojkové (*Natrix natrix*). Některé prodávané rostliny pro zahradní jezírka již z přírody téměř vymizely, ne kvůli vyrývání pro zahrádky, ale kvůli úbytku vodních biotopů. Prodej do zahradních jezírek pomohl dnes již vzácným a v přírodě chráněným mokřadním druhům, jako jsou orobince menší (*Typha minima*), vachty trojlísté (*Menyanthes trifoliata*) nebo na volné hladině lekníny,⁶⁵ a dalším atraktivním plovoucím druhům rostlin. V malém zahradním jezírku v obci Křtiny v Moravském krasu našli vhodný biotop dokonce ohrožení čolci (*Triturus vulgaris* a *T. alpestris*), kvůli nimž se jinde zřizují chráněná území.

63) U nás jsou původní jen rak říční (*Astacus astacus*), dosud vcelku hojný, a rak bahenní (*Astacus leptodactylus*), který žije vzácně na jihu Čech. Oba jsou ohroženy exotickými americkými druhy raků, které se u nás šíří, často s rybími osádkami.

64) Želvy bahenní (*Emys orbicularis*) jsou u nás kriticky ohroženým druhem, hojnější jsou na Slovensku.

65) U nás jsou jen dva druhy leknínů původní, a to leknín bílý (*Nuphar alba*) a leknín bělostný (*N. candida*), jež jsou od sebe obtížně rozeznatelné. Leknín bílý roste vzácně v teplejších oblastech Moravy, leknín bělostný, který je dokonce Preslem popsán z českého území, dává přednost středním polohám (Kabátová, Vít a Suda, 2012).

Líhnutí vážky v zahradním jezírku

Zahradní jezírko může být i excelentní učebnicí. Po naklazení vajíček skokana hnědého místo rychle objeví užovka obojková, která se mladými pulci živí. Milovníci přírody mají možnost pozorovat líhnutí vážek, jejichž larvy po dravém životě na dně jezírka vylezou na stébla trávy a před zraky dětí se promění v krásnou vážku, která je, než oschne po proměně, lehce pozorovatelnou kráskou.

Růženin lom pod brněnskými Hády

Místem rozmanité živěny jsou také lomy. Po ukončení činnosti jsou osidlovány divokými druhy, z nichž některé mohou být hodně vzácné. Dobrým příkladem je lom na severu Brna, kde se těžil vápenec. Nakopnutí pramene znamenalo postupné zaplavení části lomu a vznik jezírek, kam se postupně dostalo několik pozoruhodných druhů rostlin a živočichů, např. obojživelníků a užovek, které pak našly snadnou kořist. Do některých jezírek, která zarostla rákosím, se rozšířil jinde již z okolí Brna vymizelý druh orchideje – kruštík bahenní (*Epipactis palustris*).

V další části lomu, kde nedošlo k překrytí zeminou, ale k přirozené sukcesi, tedy postupnému návratu rostlin, našla vhodný biotop řada suchomilných stepních druhů

Růženin lom pod brněnskými Hády, vpravo hvězdnice chlumní (*Aster amellus*)

roślin, včetně ohrožených. Mezi nimi i krásné pozdně letní modře kvetoucí hvězdnice chlumní (*Aster amellus*) nebo žlutě kvetoucí omamy (*Inula ensifolia*) a hvězdnice zlatovlásek (*Aster linosyris*).

Vojenské újezdy

Příklad újezdu Březina u moravského Vyškova s vysokou koncentrací jinde již často vymizelých druhů v dopadových plochách vojenské střelnice, ukazuje na význam pravidelného narušování krajiny, které některé druhy organismů potřebují ke svému vývoji. Pravidelně vybuchující granáty drasticky napodobují přírodní dynamiku vodního toku, kdy po protržení meandru vzniklo jezírko, které se pomalu, postupně, rok od roku měnilo zarůstáním bylin, zazemňováním až po mokřad. V tůních po vybuchlých granátech nacházejí útočiště jinde vzácné kuňky (*Bombina*) a čolci (*Triturus*), na tanky rozrušovaných plochách kvetou modré kosatce sibiřské (*Iris sibirica*) a později gladioly (*Gladiolus imbricatus*).

3. Krajina narušená intenzivní lidskou činností

Postupně popíšeme krajinu městskou i venkovskou, která je nejbližší od stavu přírodního, často je lidskou rukou řízena od počátku až do konce. Sem patří smrkové monokultury v lesích a kultury polních plodin v krajině zemědělské. Vše se sází a pak povětšinou strojově sklízí, prostor pro přírodní procesy je minimální, v lese přece jen větší než v lánech obilí. Ještě více narušené jsou některé sídelní útvary a komunikace.

S intenzivní lidskou činností však také vznikají výjimečná prostředí, která mohou některým vzácným druhům prospívat. Popíšeme i ty, byť jich není mnoho.

3.1. Jehličnaté monokultury

Průmyslové pěstování dřevin,⁶⁶ které vyvinulo středoevropské lesnictví, nenechá nic náhodě. Práce s monokulturou intenzivně pěstovaných dřevin je naplánována od sběru semen na vybraných stromech genových základů přes pěstování ve velkých školkařských závodech až po vysazení na holoseči připravenou paseku. Ta se před výsadbou uklidí od větví. V pravidelných intervalech se v řadách vysazených stromů udržuje nízká tráva, při její údržbě křovinořezy se vymytí i náhodně nalétlé druhy stromů. Při dospívání se několikrát porost proředí a v 80 až 120 letech pokácí, často těžkou lesnicovou technikou – harvestory, a dřevo se odveze na další zpracování.

66) Jak lze najít ve statistikách (Ministerstvo zemědělství, 2012), v Česku tento typ hospodaření stále převažuje, jehličnany tvoří 73,6 % našich lesů, z toho smrk 51,7%. Ve většině lesů, kde převažují jehličnaté stromy, se jedná právě o vysazené monokultury jediné dřeviny, většinou smrku. Tento stav se dále podporuje výsadbami monokultur. V roce 2011 se sázelo 13 000 hektarů jehličnatých porostů a pouze 8 000 hektarů listnáčů (38,6%). A to navzdory všem proklamacím o přírodě blízkém lesnictví, kterých jsou materiály Ministerstva zemědělství a Lesů České republiky plné. Přírozená obnova tvoří pouze čtvrtinu (5 000 hektarů) oproti obnově umělé (21 700 hektarů), tedy výsadbám. Je běžnější na Moravě než v Čechách.

Toto pojetí lesnictví je ve světě běžné, ale není jediné. U nás převládá na téměř 80 % lesní půdy, více v Čechách než na Moravě a ve Slezsku. Následují větrné kalamity a časté přemnožení různého hmyzu nacházejícího v porostu jediné dřeviny ideální prostředí pro množení. V dobách raného novověku bylo i zalesňování smrkem a plánovitě využívání jen části přírůstku (tedy těžba) jistým pokrokem, dnes je to však sporné (viz výše). V některých zemích je tento průmyslový způsob pěstování lesů úplně zakázán.⁶⁷ I v zemích, kde prakticky neznají žádný jiný způsob využívání lesních ekosystémů než průmyslový, se začíná mluvit o potřebě změny.⁶⁸ To je také příklad rozvojových zemí, kde se takovým lesům říká plantáže, byť tam se jedná především o tropické blahovičnický (*Eucalyptus*), borovice (*Pinus*) a akácie (*Acacia*), které u nás nerostou.

Smrková monokultura je nejtypičtější lesní prostředí v České republice, smrk se dnes pěstuje na většině lesní půdy, i když dříve porůstal pouze horské oblasti. Pěstuje se snadno a průmyslový způsob je nejjednodušší na správu a znalosti. Monokultury jsou velmi chudé na další rostlinné nebo živočišné druhy, tvoří sterilní prostředí, které

Holoseč u Macochy v Moravském krasu

67) Například ve Slovinsku, Chorvatsku a karpatské části Polska.

68) Dokonce i ve Velké Británii tato diskuze probíhá a mnozí místo plantáží severoamerického smrku sitky (*Picea sitchensis*) vysazují přírodě blízké porosty. Zaznívají hlasy pro zalesnění vřesovišť, neboť les udrží více vody (Monbiot, 2014).

je vhodné jen pro několik druhů. Mezi takové druhy patří i oblíbený smrkový hříb nebo václavka. Hojný výskyt václavky je ostatně jistým úkazem nezdravě pěstovaného lesa, v přírodním prostředí se nikdy tolik nenamnoží jako v rozsáhlých monokulturách smrků, kde jsou kořeny a spodní části stromů kvůli suchu napadeny houbami.

Kůrovcové a další kalamity

Smrky pěstované v monokulturách jsou ideálním místem pro několik hmyzích druhů, které se na smrku i přirozeně vyskytují. V monokulturách však nabudou ohromných počtů, protože mají rozsáhlou nabídku oslabených jedinců pohromadě. Stromy v monokulturách dozrávají naráz, což je ideální potravní nabídka. Navíc jsou pěstovány mimo své optimální prostředí, tedy hory, a v nižších polohách trpí suchem, což je oslabuje, a hmyzím druhům smrku pak voní jako strom umírající, který je vhodnou potravou. Takto vonící usychající stromy postupně napadnou početné skupiny hmyzu, které se na jejich částech živí. Nejznámější hmyz, který napadá oslabené smrkové monokultury, je kůrvec. Protože pod kůrou požírá lýko, a tak přerušuje zásobování stromu vláhou a živinami, říká se mu také lýkožrout smrkový. V nižších polohách dokážou kůrovci vytvořit i několik populací během jediného roku, čímž jejich počty narůstají. Stromy postupně odumírají – nejsou schopny počáteční výsadkáře lýkožrouta zalít smůlou, nejsou-li zdravé.

Kromě kalamit hmyzích trpí naše lesy také kalamitami větrnými. Monokultury a holosečné seče odolávají větru hůře než les přírodní nebo přírodě blízký. Po holých sečích se v dospělé smrčině může vítr lehce opřít do vysokých stromů, které mají větve, a tedy i stabilitu soustředěnou do vrchní části. Pak se stromy lámou nebo vyvracejí, i když větrné poryvy nejsou silnější než dříve. Povrchové rozložení kořenů smrku ztepilého, které je přizpůsobeno na mělké horské půdy, kde je dostatek vody, větru odolávají málo. Hluboko kořenící dřeviny (dub, jedle i buk) vydrží více.

Hlavní důvod pro pěstování smrku v nižších polohách je snadnost pěstování a rychlé zpeněžení. Smrkové a borové lesy se těží dříve než listnaté porosty. Když se však od vyšších výnosů za kratší dobu odečte nemožnost plánování, nižší cena za kubický metr dřeva a časté škody hmyzem, průmyslové hospodaření nevychází výhodněji. Protože nahodilé těžby⁶⁹ lesů tvoří dnes v České republice pětinu až čtyři pětiny celkových těžeb v lesích (Ministerstvo zemědělství, 2008–2012), dá se v takovém

69) Nahodilé těžby jsou těžby neplánované, které je nutné vykonat kvůli kalamitám způsobeným větrem nebo hmyzem. Pohybují se mezi 80 % v roce 2007 (v roce následujícím 66,4 %) a 21 % v roce 2012. Lesní plánování je tedy těžké, větrem nebo hmyzem poškozené dřevo se v hospodářských lesích musí těžít nejdříve.

prostředí jen těžko hospodárně plánovat, co se bude těžit. Po vichřicích se navíc cena dřeva sníží, což dále přispívá ke ztrátám tohoto typu hospodaření.

Přemnožená divoká prasata

Prase divoké se výborně přizpůsobilo současné evropské krajině. I když je hojně loveno, jeho počty narůstají a působí velké hospodářské škody. Přímo na plodinách v zemědělské krajině, ale také rytím na loukách a v lesích.

Důvod nárůstu počtu prasat je vedle nepřítomnosti jejich přirozených nepřátel přičítán intenzifikaci zemědělství (Hladíková, Zbořil a Tkadlec, 2008: 55). Možná se na tom ale podílejí i samotní myslivci. Kvůli snadnějšímu odlovu se prasatům přímo pod posedy sype zrní a další návnada, což podle některých odborníků dále situaci zhoršuje (Pechoušek, 2013). Mají pak více potomků a někdy dokonce vrhnou mladé dvakrát za sezónu. I zde je třeba vzdělávat veřejnost v tom smyslu, že bez přirozené rovnováhy v přírodě záplatujeme polovičatá řešení. V místech, kde loví šelmy, nejenže stavy divokých prasat nemohou být vysoké, ale nevyskytuje se zde v takovém množství ani prasečí mor a další choroby, které přemnoženou populaci prasat v Evropě doprovázejí (Kunc a Bartošová, 2005: 37).⁷⁰ Rys a vlk, kteří postupně do naší krajiny přicházejí, jsou zdravotní policií, loví nemocné a staré jedince, a tak přispívají k lepšímu zdravotnímu stavu populace prasat i dalších divokých býložravých druhů. Nehledě na fakt, že se zvyšuje i lovecká hodnota trofejí.

Mravenec lesní

I když jsou mravenci důležitou součástí lesních ekosystémů, jsou jich desítky druhů a najdeme je ve všech typech lesa, mravenec lesní (*Formica rufa*) je oblíbený druh právě smrkových lesů, kde nachází dostatek potravy. Je vnímán jako užitečný druh, protože se živí různými vývojovými fázemi býložravého hmyzu. Podobných druhů rodu *Formica* žije u nás 18 druhů, od nížin do hor (Sadil, 1955: 224; Bezděčka, 2000: 18; Formica, 2014).

Mravenec lesní je z nich nejznámější, vytváří velké kupy převážně z jehličí. Hruška (1998) uvádí, že mravenci tohoto druhu spotřebují až kilogram bílkovinné stravy z jednoho hektaru denně, což je úctyhodné množství. V monokulturách smrku, kde se listožravý drobný hmyz nebývale namnoží, mravenec lesní významně snižuje jeho škody na porostech. I proto je celý rod chráněn podle zákona 114/1992 Sb. V tomto lese navíc

⁷⁰ Souvislosti s výskytem prasečího moru v místech, kde nejsou na Slovensku šelmy, zmiňuje terénní zoolog Lukáč (Baroch, 2013).

jehličnatý opad usnadňuje stavbu mravenčích kup. S výskytem mravenců se někdy i smrkové monokultury vyhlášují jako lesní rezervace, což někdy svádí ke snahám udržet jejich nevhodně napěstovanou potravu – smrkové porosty – i v nižších polohách České republiky.

3.2. Agrokultury

I když Sádlo a kol. (2008) upozorňují, že již člověk starší doby kamenné se postupně učil zemědělsky hospodařit, až neolitický zemědělec našel krajinu ještě částečně otevřenou, pozůstalou po pravěkých stepích. Alespoň v nižších polohách jižní Moravy a v nížinách Labe a Vltavy lesy pravděpodobně nezarostly rozsáhlé oblasti, kde byly v poslední době ledové stepní společenstva. Tam začal mimoděk s kulturními plodinami pěstovat i druhy plevelné, kterých se neuměl zbavit. Tak se k nám ze zemí úrodného půlměsíce⁷¹ společně s pšenicí a později ječmenem rozšířil koukol, vlčí mák a chrpa polní, druhy plevelů, které ještě známe, alespoň z vyprávění.

Většina zemědělské krajiny je však dnes jiná než před několika tisíci lety nebo dokonce několika stovkami let. Mění se skladba krajiny, ubývá starých druhů a přibývají naopak druhy nové, cizokrajné. Kvůli používání fosilních paliv⁷² krajina dříve beze zbytku využitá místy zarůstá, přibývá rozptýlené zeleně a zvětšují se polní celky. Pesticidy a umělá hnojiva postupně likvidují přirozené půdní organismy, hromadí se v nadzemní biomase a postupují skrz celou potravní pyramidu moderní krajinou. Zemědělství se u nás unifikovalo především v 50. a 60. letech minulého století, kdy byly rozorány meze a velmi se zvětšila rozloha polí. Pro některé druhy to znamenalo úplnou zkázu. Vymizela řada polních plevelů, ale také polních druhů zvířat, které byly před stolety hojné: koroptev polní (*Perdix perdix*)⁷³, křepelka polní (*Coturnix coturnix*) a na jižní Moravě drop velký (*Otis tarda*).

Pěstování jediné plodiny na rozlehlých lánech a množství chemikálií, kterými jsou monokultury ošetřované, znamenaly úbytek venkovské rozmanitosti a vedly k rychlému splachu vody a zeminy, ale také ke znečištění vodních toků. I přes ohromnou

71) Termínem „úrodný půlměsíc“ se označuje území od afrického Nilu přes Kypr až k Eufratu a Tigridu a Perskému zálivu, kde se lidé naučili pěstovat obilí, domestikovat dobytek a vznikla první města. Podle tvaru úrodných zemí, kde se toto před 10 000 lety odehrálo, užíváme název země úrodného půlměsíce.

72) Především uhlí a později ropy.

73) Koroptev i křepelka doplatily na velkoplošné zemědělství (rozorání mezí) a použití chemikálií, po válce např. i dnes zakázaného DDT. V roce 1935 u nás bylo asi 6 000 000 koroptví a tyto ptáci byly jednou z nejvíce lovených zvířat. Po roce 1989 počty koroptví pomalu narůstají (Hudec, 2005).

samočisticí schopnost vodních toků jsou dnes potůčky a řeky mnohem živnější a zanešené chemickými látkami ze zemědělství. Krajina je uniformní, málo pestrá a malebná.

Rybníky chovné

Intenzivní polní kultury a lesní monokultury připomínají také rybníky, které jsou využívány k chovu ryb. Některé z nich jsou natolik zarybené, že neumožňují prostor pro další druhy organismů. Dokonce i pobřežní (litorální) pásmo⁷⁴ je ochuzené nebo úplně chybí. To se dosud týká i některých rybníků chráněných jako přírodní památky. Intenzivní chov ryb znamenal úbytek druhů obojživelníků například v přírodní památce Žebětínský rybník na okraji Brna. I přes nákladné budování žabochodů, tedy podchodů pro žáby z perforovaných betonových prvků, kudy proniká světlo a žáby bezpečně podcházejí silnici, obojživelníků ubylo, snížilo se i jejich druhové složení. Z původních devíti druhů obojživelníků jich zde dnes žije pouze pět (Martiško, 2004).

Postupně narůstající individuální doprava mezi Žebětínem a brněnskou Bystrčí vedla milovníky přírody k ochraně migrujících žab nejprve igelitovými bariérami, které zde na jaře pravidelně natahovali dobrovolníci. Žáby se shromažďovaly v kyblících, které musely být každý den vybírány a ropuchy a skokani byli přeneseni do rybníka. V roce 1999 zaplatil Jihomoravský kraj budování žabochodů, tedy podchodů pro žáby, a betonových obrubníků, které na rozdíl od igelitových zábran nemusí být pokaždé znovu instalovány (Pospíšilová, 2013). Úbytek obojživelníků to však nezastavilo, postupně vymizely čtyři druhy a snížily se i počty druhů běžných žab (Martiško, 2004). Agentura ochrany přírody a krajiny tedy přistoupila k odkoupení rybníka od soukromých vlastníků a podařilo se část rybníční plochy nechat zarůst vodními rostlinami. I nadále však rybáři do rybníka vypouštěli (a vypouštějí) násadu ryb. V takových případech se přistupuje k nečekaným výlovům nařízeným orgánem ochrany přírody, ryby jsou vyloveny úřadem. Zatím se čeká na výsledky těchto změn ve vlastnictví a managementu, nadále zůstává problém splachu chemikálií a hnojiv z okolních polí a vysoká eutrofizace (živnost) rybníka (Pospíšilová, 2013).

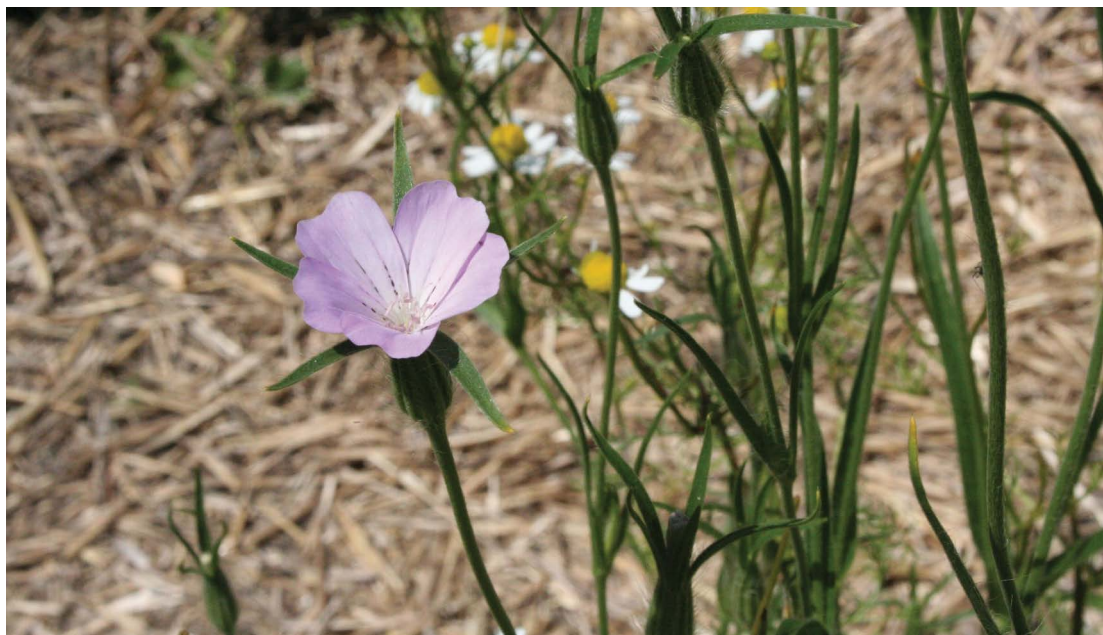
Vysoké osádky ryb, nepřítomnost vodní vegetace a hnojení neumožňuje existenci vzácnějších druhů vodních organismů, které by člověk ve vodním prostředí nebo jeho blízkém okolí čekal. Dokonce i v chráněných územích takovýchto vodních ploch je nesnadné přimět amatérské rybáře, aby rybník neosazovali. To je patrné i z hodnocení zvláště chráněných území Školního lesního podniku Křtiny (Jelínek, 2014). Jediné pravidelné výlov organizovaný státními orgány, z něhož rybáři nemají užitek, snad povede k postupné přeměně rybníčné monokultury k přírodě bližší skladbě.

74) Pobřežní mělčiny u vodních stojatých ploch s mokřadní vegetací.

Polní plevele

Většinou se dnes krčí na kraji polí, kolem polních cest a mezí, tam kde není dost prostředků na chemické postřiky, které plevel a hmyz hubí. Tyto druhy k nám přišly s lidským pravěkým a středověkým zemědělcem, který přenášel obilná zrna a další kulturní plodiny, když se naučil sít a sklízet a přestal být plně závislý na sběru a lovu z divoké přírody. Kromě políček vznikaly také kulturní pastviny, člověk se naučil držet a využívat domestikované druhy zvířat, které pomáhaly přežít těžší období roku.

Druhům rostlin, které se k nám dostaly před rokem 1492,⁷⁵ říkáme archeofyty. Jsou to druhy starobylé a považujeme je dnes za druhy domácí, i když je přivlekli první zemědělci. Tak je to ostatně i s živočišnými druhy, které doprovázejí člověka od nepaměti. S mnohými druhy synantropních živočichů, kam patří myš domácí, mol šatní nebo rybenka se setkáváme běžně, k malé radosti. Jiné jsou už vzácné jako např. plši nebo některé druhy sov, další se stávají vzácnými až v poslední době, například chocholouš⁷⁶ (*Galerida cristata*) nebo vrabec domácí (*Passer domesticus*). Oproti druhům,

Plevel koukol polní (*Agrostemma githago*) součástí přírodní zahrady

75) Objevení Ameriky Kryštofem Kolumbem bylo využito jako předěl mezi archeofyty, druhy zavlečenými k nám již dávno, a neofyty, druhy nověji zavlečenými. Nějaký předěl zkrátka bylo třeba stanovit. U živočichů lze využít neozoa.

76) Chocholouš připomíná vrabce, ale na hlavičce má chocholku, které také vděčí za jméno. Jeho druhové jméno je „obecný“, ale obecný už vůbec není a počty se stále snižují. V dnešní vesnické ani městské krajině nemá patrně dost potravy, vše se pečlivě stírhá a stříká. Podobně ubývá i vrabec domácí.

které se k nám dostaly až po objevení Ameriky, považujeme i tyto za druhy domácí fauny a flóry. Některé z nich dokonce chráníme, z druhů dříve nechtěných a hubených se staly druhy hodné ochrany a péče.

Typickým příkladem chráněného synantropního druhu je koukol polní (*Agrostemma githago*), který je dokonce zařazen do skupiny kriticky ohrožených druhů české flóry. Dříve běžný koukol, jehož květy trochu připomínají divoký hvozdík, z polí již vymizel, zůstal zachován jen v pohádkách a beletrii. Vysoké dávky postřiků nesnáší a oproti ještě přežívajícím plevelům vymizel již před několika desítkami let. V rumunském Banátu dosud roste na políčkách s pšenicí, u nás jej lze podpořit pěstováním na přírodních zahrádkách. Nepoužívá-li se zde chemických postřiků, koukol vám zde bude růst a sám se množit, aniž zahradu nějak katastrofálně zaplevelí. Modré chrpy polní (*Centaurea cyanus*) nebo vlčí máky (*Papaver rhoeas*) zatím tak vzácné nejsou, okraje polí jsou jich ještě plné, ale také rychle z venkovské krajiny mizí. Ve Velké Británii již ale chrpa prakticky vymřela,⁷⁷ z 264 lokalit známých ještě před 50 lety zbyly dnes pouhé tři (Wikipedia, 2014). I k běžným plevelům budme tedy milostiví, abychom tyto polní skvosty neznali už pouze z dětských knížek.

Ekologické zemědělství

Jediní, kdo ještě věří, že ekologické zemědělství může nasycit rostoucí populaci na Zemi, jsou hippies, naivní matky a lobbisté ekologických zemědělských podniků. Opravdu?

Tak jako převažuje přesvědčení, že přírodě blízké lesní hospodaření nemůže konkurovat monokulturám rychle rostoucích jehličnanů, což lze snadno vyvrátit (viz dříve), existuje i řada odborné literatury, která ukazuje, že ekologické zemědělství může být stejně produktivní jako zemědělství komerční, sycené umělými hnojivy a postřiky proti všemu možnému. Jenže je nutné vzít v potaz všechny externality, které vysoce produktivní chemické zemědělství způsobuje – znečištění půdy, vody i ovzduší při výrobě a aplikaci, rovněž všechny užitky, které naopak přírodě bližší zemědělské podniky pro společnost tvoří.

Ekologické zemědělství je bezpečné, široce použitelné a existuje ve světě běžně. Předpoklad, že v rozvojových zemích většina lidí hladoví a žadoní o více potravin pěstovaných moderními chemickými způsoby, neplatí. Stále ještě 2,6 miliardy drobných farmářů pěstuje většinu potravin na malých políčkách tradičními způsoby. Stále 40 % světové populace žije ze zemědělské produkce a 90 % z nich jsou malé farmy do

⁷⁷⁾ Ve Velké Británii existuje snaha vrátit chrpu na britský venkov. Projekt organizace Plantlife se jmenuje „Back from the Brink“ (Wikipedia, 2014).

2 hektarů. Stále je většina vypěstovaných potravin konzumována samotnými pěstiteli (McIntyre a kol., 2008).

Jedná se o venkovskou populaci, která netrpí hladu. A zde je potřeba jasně zdůraznit, že hladovějící venkovská populace (například subsaharské části Afriky) a venkovská populace, která produkuje potraviny, není ta stejná. Kdo se alespoň jednou podíval na malé rodinné farmy jihovýchodní Asie nebo Jižní Ameriky a viděl zevnitř život tradičních venkovských společností, pochopí, že jejich život není o nic méně šťastný než život evropský nebo severoamerický. Spíše naopak. Tito lidé nehladoví a nejsou obklopeni stresem, který stále obklopuje nás. Jiná je otázka zemí, které jsou špatně spravovány, jejichž vlády dopouští nebo přímo produkuje ozbrojené konflikty, které přinášejí bídu. Alespoň přibližný přehled toho, jak se lidé cítí šťastni po celém světě, přináší Happy planet index (New Economic Foundation, 2012).

Obrovská produkce zahrádek, kterým se lidé starostlivě věnují a kde rostou nad bramborami keřky rybízu a nad nimi ovocné stromy, známe ostatně i z českých zemí. I když se využívání chemikálií i u českých zahrádkářů zvyšuje, v protisměru sílí poptávka po zdravých nestráhaných potravinách. I kvůli nim dnes lidé zahrádky neopouštějí nebo je zakupují. Podobné zahrádky najdeme za lidskými domky všude na světě, kolem Mekongu v Indočíně, ve Střední Americe nebo v tropické Africe. Zázrak tzv. zelené revoluce, která sytí svět, dovedně zpochybňuje indická agronomka Shiva (1991). Její zásadní argument v kritice literatury, která oceňuje výsledky velkoplošného komerčního zemědělství v Indii (ale nejen tam), je ten, že srovnává těžko srovnatelné. V běžně používaných statistikách totiž chybí další užítky z maloplošného levného zemědělství, které v indickém Pandžábu, ale i všude na světě, přináší. Tak jako v Indii agrobiznis opomíjí vysoké požadavky nových plodin (HYV – high yeild varieties) například na zavlažování, podobně jednostranné favorizování komerčního zemědělství bez započítání tzv. externalit existuje i v Evropě. Odborná literatura, která se snaží toto nějak započítat, není běžná, ale existuje (např. Badgley a kol., 2007). Studie publikovaná v časopise *Nature* (Seufert, Ramankutty a Foley, 2012) dokonce tvrdí, že „za jistých podmínek, tedy při dobrém způsobu hospodaření... může ekologické zemědělství dosáhnout stejných výnosů, jako zemědělství komerční...“

U nás ekologické zemědělství netvoří velký díl zemědělské produkce (podíl potravin je jen 0,7%) ani rozlohy, tvoří jen 12% zemědělské půdy⁷⁸ (Žáček, 2012). Zajímavé by bylo započítat zahrádky, kde se také často chemické postřiky a umělá hnojiva nepoužívají. Edmonsonová (2014) s kolektivem z anglické univerzity v Sheffieldu zjistila, že půda anglických pěstitelů zeleniny je mnohem zdravější než půda, kde se běžně velkoplošně hospodaří. Produkci českých zahrádek rovněž oceňuje práce

78) Zdá se to hodně, ale toto číslo je vysoké především díky pastvinám ve vyšších polohách České republiky.

Jehlička a Smitha (2011). Autoři uvádějí, že 41,5 % respondentů, které dotazovali, používá produkty ze zahrádky,⁷⁹ přitom se nejedná o produkci z nouze (respondenti měli spíše průměrné příjmy). Mezi významnými důvody, proč lidé v České republice zahradničí, je i produkce „zdravých potravin“.

3.3. Sídla a komunikace

Velký úbytek druhové rozmanitosti dřívějších pestrých ekosystémů přináší městské prostředí. I zde najdeme pestré výjimky, jak ukazuje např. Sádlo a kol. (2008), přesto rozšiřování měst a doprava spojená s jejich zásobováním surovinami a energií značně přispívá k ochuzování rozmanitosti. Sídla nás zbavují přírodních a přírodě blízkých ekosystémů a komunikace je přetínají, fragmentují, čímž komplikují výměnu informací, migraci. Vznikají nové bariéry, které evoluce neznala.

Městské prostředí je dnes velmi rozmanité, místy zcela tvořené betonovými stavbami a přísně stříhaným trávníkem kolem asfaltem pokrytých ulic. Jinde najdeme parky, zahradní kolonie a další pestré prvky, plné života. Podobně rozmanitá jsou venkovská sídla.

Města jsou také zdrojem invazí nově pěstovaných druhů, které se do naší krajiny dostaly z botanických zahrad, ale nejen z nich. O druzích, které k nám doputovaly s prvními zemědělci, bylo pojednáno dříve, počítáme je k druhům domácím, říkáme jim archeofyty (u rostlin). Druhy, které se k nám dostaly po objevení Ameriky, nazýváme neofyty (u zvířat by to byla neozoa) a k domácím druhům je nepočítáme. Některé z nich ohrožují domácí druhy, jiné přetvářejí prostředí, takže se jich v územích cenných pro domácí faunu či flóru zbavujeme. Takovým druhem je například trnovník akát (*Robinia pseudoacacia*) nebo borovice vejmutovka (*Pinus strobus*). Akát ze Severní Ameriky do Evropy dovezl botanik Jean Robin, podle něhož také dostal jméno. Do české přírody byl vysazován na nehostinná stanoviště koncem 19. století. Chová se invazně, šíří se do okolí a mění celý ekosystém. Místo pastviny nebo listnatého dubového lesa vytváří uniformní živinami sycené⁸⁰ prostředí, kde rostou druhově nepočtené populace druhů, které vyžadují hodně živin. Prostor mění také kanadská borovice vejmutovka. Z lesnických výsadeb se v některých místech tak rozšířila, že ohrožuje

79) Zajímavé je, že je to přibližně stejný procentuální podíl, jaký podle týchž autorů (Jehlička a Smith, 2011) bydlí v Česku v rodinných domcích (45 %).

80) Jako všechny bobovité rostliny (*Fabaceae*) umí poutat dusík, pomocí hlízkovitých bakterií na kořenech jej přeměňuje na organické formy, které mohou využít další rostliny. Vytváří tak velmi živné prostředí, kde rostou ruderalní druhy (druhy rumišť).

domácí populace bylin. To se stalo například v národním parku Labské pískovce, kde se musí vyřezávat, neboť vytlačuje z pískovcových skal vzácné domácí druhy podrostu. Ty byly dříve vázané na společenstva s domácí borovicí lesní.

Těžba surovin a vznik „nové divočiny“

Součástí české krajiny je krajina po těžbě. Velké lomy zejména v severních Čechách krajinu pozměnily na stovky let. Krajina postupně regeneruje, ale trvá to dlouho. Některé velké lomy zůstávají dlouhé období téměř bez života, jiné hostí řadu vzácných druhů organismů, které se v přírodním výběru specializovaly na narušená extrémní stanoviště. Taková místa vznikala po požárech, ve stržích a činnostech vodních toků. Dnes jsou tyto jevy vzácné a prostředí po těžbě kamene nebo písku pro ně může skýtat vhodné prostředí. Revitalizací lomů, což ukládá zákon, mohou být tato společenstva podpořena, nebo naopak zničena (dříve se lomy například zaváželi zeminou, kde převládla rumištní vegetace). V přírodě blízkých revitalizacích se využívá přírodních procesů (sukcese), krajina sama zaroste a přírodní procesy místo opět zaplní životem. Někde naopak udržujeme lom bez vegetace, vyžaduje-li to ochrana vzácné živěny.

Velkolom v Českém krasu

Taktéž místa, která po těžbě sloužila k odkládání odpadu po těžbě, mohou nabízet zajímavé cenné biotopy. Čerstvě navršené a opuštěné výsyvky (podobně jako v přírodě sopky) hostí druhy adaptované na pionýrský život. Jedná se o druhy schopné rychle osídlit nehostinný povrch a po čase jej přenechat klimaxovým druhům, druhům stabilního lesního prostředí. Řada takových druhů je dnes vzácná. Tedy i na výsypkách nalezneme ohrožené druhy rostlin nebo živočichů, podobně jako v odkalovacích zařízeních či složištích popílku (Černá, 2014). Dokladem cenných lokalit vzniklých intenzivní těžbou je například přírodní památka Písky v okrese Brno-venkov. Tvoří je ostrůvek ropou nasycených pískových odvalů v místech, kde se těžila ropa (Mackovčín, 2007).

Zahrádky a zahradní jezírka

Na okrajích měst nebo na vesnicích může mít skladba zahrad tak přírodní charakter, že je naopak pro mnoho druhů vhodným útočištěm. Výzkum divokých druhů, které občané pěstují na zahrádkách v obcích Moravského krasu, prováděla Táborská (2014). Lidé tu hýčkají řadu druhů, které již z přírody Moravského krasu zcela či téměř vymizely.⁸¹ Na zahrádkách byly kromě běžných sněženek (*Galanthus nivalis*), bledulí (*Leucojum vernum*) a konikleců velkokvětých (*Pulsatilla grandis*) objeveny také modré kosatce sibiřské (*Iris sibirica*), třemdava bílá (*Dictamnus albus*), hlaváček jarní (*Adonis vernalis*), upolín evropský (*Trollius europaeus*), ale i lesní lilie zlatohlavé (*Lilium martagon*). Lidé také pěstují vzácnější stromy a keře Moravského krasu, které získali přímo v přírodě. Sem lze zařadit pěstování chráněného tisu červeného (*Taxus baccata*) nebo dřínu obecného (*Cornus mas*).

V době, kdy jsou tolik ohroženy mokřadní druhy rostlin a živočichů, lze ocenit také budování zahradních jezírek. Na venkově Moravského krasu zde kromě vodních rostlin exotických či běžných najdeme také například vachtu trojlistou (*Menyanthes trifoliata*) nebo vzácné obojživelníky, ve Křtinách např. čolky (rod *Triturus*). Málo hnojené rybníky, které tu jsou v soukromém vlastnictví, navíc udržují malou populaci raka říčního.

Kolonie netopýrů v půdních prostorách zámků a kostelů

Města nebo sídla na venkově nemusí být vždy prostředí sterilní, bez života, rozmanitosti české krajiny nepřátelské. V řadě staveb, které jsou pro města typické nebo dominantní, našla zalíbení živěna, která je dnes velmi vzácná. Příkladem jsou kolonie

81) Částečně i kvůli tomu sběru.

Kolonie netopýrů velkých (*Myotis myotis*) v kopuli poutního chrámu ve Křtinách

netopýrů nebo hnízdiště sov pod střechami kostelů, zámků nebo klášterů. Některé z nich jsou tak podstatné pro přežití již vzácných druhů, že jsou zařazovány do soustavy evropsky významných lokalit, český stát je tedy chrání.

Takovým příkladem je barokní kostel architekta Santiniho ve Křtinách. Křtiny sousedí s chráněnou krajinnou oblastí Moravský kras, ale do oblasti nezasahují. V hlavní kopuli obrovského poutního chrámu se usídlila kolonie netopýra velkého (*Myotis myotis*), jednoho z velmi vzácných zvířat. Létaví savci vyvádějí mláďata pod střechou v těžko dostupných prostorách kopule, kam se dá vylézt jen po úzkém žebříku. Protože je chrám chráněn i jako kulturní památka, populace byla navržena na likvidaci Památkovým úřadem v Brně. Guano těchto netopýrů tak zatěžovalo konstrukci chrámu, že se památkáři obávali, že se propadne strop hlavního prostoru kostela. Netopýry zachránil křtinský farář Prnka, který přesvědčil farníky a vyjednal s nimi, že odnese netopýří trus, a tím populaci netopýrů zachrání. Trus je tak dobré hnojivo s vysokým obsahem fosforu, že plně nahradí hnojiva chemická a dodnes jej jako hnojivo křtinští obyvatelé používají.

Další vzácná fauna se vrací do měst až v poslední době, například chráněná poštolka obecná (*Falco tinnunculus*), která hnízdí na balkónech panelových domů, nebo nově lesní holub hřivnáč (*Columba palumbus*). Ve městech najdeme vzácné motýly, kteří se pasou na rozkvetlých zahradách, v brněnském parku Mendelovy univerzity rostou například orchideje okrotice bílé (*Cephalanthera damassonium*).

Slanomilné a stepní druhy kolem dálnic

Silnice a především čtyřproudové dálnice jsou velkou překážkou pro šíření přirozených druhů rostlin a živočichů. Krajina České republiky postupně ztrácí větší prostupné přírodní nebo přírodě blízké komplexy, další a další ustupují zvyšující se potřebě migrace lidí. Fragmentuje se i příroda chráněná, dálnice se staví v CHKO České středohoří a nedávno byla dokončena dálnice procházející okrajem národní přírodní rezervace Libický luh na Pardubicku. Další dálnice jsou naplánované a obavy ventilují především zoologové, kteří sledují velká zvířata. Ta často migrují na velké vzdálenosti.

Avšak i komunikace mohou mít pozitivní vliv na českou živěnu. Kolem solených silnic rostou jinak vzácné slanomilné druhy, dříve vázané pouze na slaniska. Na náspech dálnic najdeme stepní druhy rostlin a živočichů. Na jižní Moravě tyto kosené trávníky, jsou-li nasměrovány k jihu, občas hostí vzácné hlaváčky jarní (*Adonis vernalis*) nebo koniklec velkokvětý (*Pulsatilla grandis*), u silnice mezi Brnem a Vyškovem je hojná populace křečků polních (*Cricetus cricetus*), kteří si své nory budují právě na náspech silnice.⁸²

Protože nám většina stanovišť přírodních či přírodě blízkých ubývá, jejich management navíc stojí dost peněz, tato náhradní stanoviště mohou některým ohroženým druhům vydatně pomoci. Zde je potřeba propojit státní ochranu přírody s dalším využitím krajiny a hledat řešení, která budou pro obě strany výhodná.

82) Na brněnském medláneckém letišti prospívá populace kriticky ohroženého sysla obecného (*Spermophilus citellus*). Častý je jeho výskyt také na golfových hřištích, je to stepní druh.

4. Krajina opečovávaná a chráněná

Natolik jsme změnilí krajinu, tolik nám už ubylo druhů v holocénu, že jsme začali krajinu přírodní potřebovat. Začala vznikat první chráněná území.

První území, která byla chráněná proti vykácení, byla území s nějakou duchovní dimenzí, svaté háje či pohřebiště. Ochrana druhů a zbytků lesa z jiných důvodů souvisí s prvními státními útvary, které v Evropě vznikly. V další části knihy bude popsána touha příslušníků římských elit po nedostatkové přírodě. Někteří Řekové a Římané si dokonce byli vědomi ohrožení ubývajícími druhů nebo nebezpečí znečištění prostředí. Další etapou byla ochrana lesů určených k lovu zvěře panovníky, obory zakládali čeští králové a šlechta. Tato ochrana pod tlakem romantismu postupně přešla i ke vzniku prvních rezervací, nejdříve na panovnických majetcích, posléze činností spolků a státu. První z takových rezervací vznikla na území Německa a pak Rakouska-Uherska, v Čechách (European Environment Agency, 2012).

První rezervaci na pevninské části Evropy založil hrabě Buquoy v jižních Čechách již v roce 1838 – Žofínský prales (Vrška a Hort, 2008: 16; EFI, 1994). Po Žofínském pralesu byla zřízena také v Novohradských horách rezervace Hojná voda a pak Boubínský prales na Šumavě. Ten je podle Leibundguta (1982) také nejdéle zkoumanou rezervací v Evropě. Již tehdy osvíceným aristokratům přišlo líto při návštěvách posledních zbytků přírodních společenstev, že by budoucí generace tato území nepoznala. Jen díky tomu můžeme obdivovat obrovské stromy nejen v našich pralesích, ale také v národních parcích na mnoha místech světa.⁸³

Díky oblibě krásných druhů květin a přírodovědné zvědavosti vznikla postupně nutnost chránit některé části přírody jinak. Část české krajiny je propojena s vývojem lidského rodu, člověk využíváním krajiny udržoval kousky přírody reliktní, historické.

83) První národní park vznikl na území Spojených států amerických. Jedná se o národní park Yellowstone, který byl založen již v roce 1872. Dnes se rozkládá na území 8 980 kilometrů čtverečních. První český národní park je Šumava, který vznikl až v roce 1991, dnes se rozprostírá na ploše 690 čtverečních kilometrů.

Tak jako se nám zachovaly kousky historie v kulturních památkách, podobně dnes pohlížíme na chráněná území, kde opečováváme historické stopy vývoje stredo-evropské krajiny. Těmto chráněným územím často říkáme přírodní památky. Ty vyžadují pravidelný management, péči. Musíme je udržovat způsobem, který zde třeba z doby ledové až dodnes udržel živěnu reliktní, starobylou. Dnes na těchto chráněných územích paseme, vegetaci kosíme a jinak zasahujeme, abychom pomohli těmto vzácným pozůstatkům dávných přírodních procesů.

4.1. Chráněné části české přírody

Zákon 114/92 Sb., o ochraně přírody a krajiny vznikl v nadšení a dobré náladě porevolučních let, kdy ochrana přírody ještě měla zastánce i mezi vládnoucí elitou. Dnes už by asi nevznikl a jak ukážeme později, byl postupně tu a tam pozměňován tak, aby zásahy do vlastnických práv a možnosti hromadit nebyly tolik omezeny.

Zákon moderně chrání veškerou českou přírodu takzvanou obecnou ochranou. Nikdo nesmí svévolně přírodu ničit. Pak máme takzvanou druhovou ochranu tak jako jinde ve světě, vyjmenovali jsme vzácné druhy rostlin a živočichů, vzácnou živěnu České republiky, které chceme pomoci přežít. A protože vzácná živěna lépe přežívá v chráněném území, máme seznam také tzv. zvláště chráněných území.

„Rozsáhlá území, jedinečná v národním či mezinárodním měřítku, jejichž značnou část zaujímají přirozené nebo lidskou činností málo ovlivněné ekosystémy, v nichž rostliny, živočichové a neživá příroda mají mimořádný vědecký a výchovný význam, lze vyhlásit za národní parky. Veškeré využití národních parků musí být podřízeno zachování a zlepšení přírodních poměrů a musí být v souladu s vědeckými a výchovnými cíli sledovanými jejich vyhlášením. Národní parky, jejich poslání a bližší ochranné podmínky se vyhlašují zákonem.“

§ 15 zákona č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny

Velkoplošná chráněná území jsou i ve světě běžná,⁸⁴ významné jsou především národní parky, které chrání velké přírodní nebo přírodě blízké celky a jejich

84) Podle IUCN (International Union for Conservation of Nature) jsou národní parky zřízeny v téměř 100 zemích světa. IUCN neboli mezinárodní spolek na ochranu přírody publikuje mezinárodní červené seznamy ohrožených druhů a také vyvinul kategorie chráněných území, které dnes většina zemí světa uznává (IUCN, 2014).

přirozený, lidskou činností málo narušený vývoj. Podle kritérií IUCN (2014) by mělo být 75 % tohoto území v takto definované kategorii. Není-li tam hned, musí tam alespoň jednoznačně směřovat. To není případ českých národních parků, ani po 23 letech existence národního parku Šumava, obrovského přírodě blízkého území střední Evropy, nechráníme poctivě ani čtvrtinu. Dnes jsou první zóny pouze na 13 % národního parku Šumava, a navíc se v nich může lovit. Zajímavé je srovnat politiku se sousedním národním parkem Bavorský les v Německu, kde je strategie dosažení 75 % bezzásahovosti pečlivě plánována a dodržována. První (bezzásahová) zóna tam bude takto velká v roce 2027, každý rok k 1. 11. je současná (54,66 %) první zóna rozšířena o 310 hektarů. Jasný plán a ten se dodržuje, nehledě na politické zastoupení v Bavorsku (Nationalpark Bayerischer Wald, 2011).

Menší české národní parky jsou na tom jen o trochu lépe. Nižším stupněm ochrany, který je zřízen již více pro harmonickou krajinu přírody a člověka, jsme vytvořili chráněné krajinné oblasti (CHKO).⁸⁵ Dnes jich máme 25 a minimálně jedna by měla přibýt, lužní lesy na soutoku Moravy a Dyje.

To jsou velkoplošná území, která požívají zvláštní ochrany, mají své správy s odborníky, kteří mají pravomoci vymáhat přírodě jistá práva. Jak dokládají národní parky v sousedním Německu, případně i některá česká velkoplošná zvláště chráněná území, pro místní obyvatele jsou spíše výhodou. Jsou známkou, která sem láká turisty a která otvírá kasu státu či evropských projektů. Navštěvovanou chráněnou oblastí je například CHKO Moravský kras, druhé nejstarší velkoplošné chráněné území České republiky. Lidé jsou rádi, že jej tu mají, že je chráněnou oblastí a jeho opěvování je součástí sylabů základních škol.

Maloplošná zvláště chráněná území jsou přírodní památky a přírodní rezervace, pro posílení významu ještě s přívlastkem „národní“, je-li jejich význam opravdu národním. Přírodní rezervace chrání ryzí přírodu, kde hlavním cílem jsou přírodní procesy. Sem patří nejznámější české pralesy, ale také menší lesní rezervace nebo mokřady, které po ustání lidské činnosti (lesní činnosti či těžbě rašeliny například) spějí k pralesnímu společenstvu. Naproti tomu jsou přírodní památky tak jako památky kulturní místa nějak spjatá s činností člověka. Protože navazují na stepi z doby ledové, které později k pastvě využíval člověk, a tedy nějak lidskou činnost potřebují, říkáme jim přírodní památky. Některé jsou památkou na přírodu starobyrou, doby ledové, jiné památkou nově vytvořenou, kam se vzácné druhy nějak dostaly. Sem patří řada rybníků, lidských výtvorů přírodě tak blízkých, že nahradily tůně vznikající dříve činností meandrujících toků. Maloplošná území mohou být součástí prvních nebo druhých zón území velkoplošných.

85) Podle IUCN (International Union for Conservation of Nature) jsou většinou zařazovány do kategorie V (Protected Landscape/Seascape). Tam ostatně patří i český národní park Krkonoše, který se národním parkem podle mezinárodních kritérií nestal. A tam zatím směřuje národní park Šumava.

Všechna zvláště chráněná území, velkoplošná i malá, mají svůj orgán ochrany přírody, který hlídá dodržování zákona a vypracovává plán péče. To je dokument, který většinou na deset let stanoví, jak má být příroda chráněna. Buď minimálními zásahy, nebo jako v případě lučních chráněných území pravidelným kosením. Po vstupu do Evropské unie v roce 2004 jsme přiřadili další zvláště chráněná území jako tzv. evropsky významné lokality a ptačí oblasti. Většinu z nich zařadila česká státní ochrana do již existujících kategorií ochrany přírody. Evropsky významná lokalita (EVL) Moravský kras je zároveň chráněnou krajinnou oblastí, EVL Stránská skála v Brně je zároveň národní přírodní památkou Stránská skála.

Další kategorie ochrany území (přírodní parky, územní systémy ekologické stability a jejich biocentra, významné krajinné prvky) již daleko méně přísně chrání další rozptýlenou českou přírodu. Z tohoto pohledu je tedy ochrana sítě zvláště chráněných území důležitá především.

4.2. Úbytek orchidejí ve Křtinách, Moravský kras

Jedním z území významných z hlediska ochrany přírody je chráněná krajinná oblast Moravský kras. Naše největší krasová oblast hostí řadu druhů tří provincií, tedy hercynské, panonské a karpatské, které se na jižní Moravě setkávají. Díky tomu zde najdeme téměř polovinu domácích druhů rostlin a živočichů. Území je od roku 1956 chráněno, některé rezervace vznikly ještě dříve.⁸⁶ Kaňonovité žleby území dlouho chránily před odlesněním, stepní části CHKO naopak porůstá staré reliktní společenstvo stepí s tepломilnými panonskými druhy. To jsou druhy spíše typické pro Rakousko a Maďarsko, tady na severní hranici svého rozšíření.

Navzdory dlouhodobé ochraně přírody i zde došlo k druhovému ochuzení v posledních sto letech. Především v souvislosti s ukončením pastvy a přeměnou pastvin a luk na jiné využití ubyly druhy trávníků, jak oběma těmto společenstvům dohromady říkáme. Úbytek druhů pro Moravský kras uvádí Vaněčková a kol. (1997), pro národní přírodní rezervaci Býčí skála Lustyk (2005). V okolí obce Křtiny na okraji chráněné krajinné oblasti máme záznamy o 19 druzích vstavačovitých rostlin (Jatiová a Šmiták,

86) To souvisí i s další kapitolkou. Vstavač osmahlý jsem v roce 2014 fotografoval v národním parku Donau-Auen kousek od Vídně. Na rozdíl od České republiky jej v lužních lesích kolem Dunaje před pár lety vyhlásili a příkladně chrání nejen pralesovité porosty, ale i historicky pasené násypy, kde tento druh roste. V podobných lokalitách v evropsky významné lokalitě Soutok-Podluží se Lesy České republiky v koalici s dalšími podnikateli vyhlášení jakéhokoli velkoplošného chráněného území úspěšně brání. I zde dříve bývala stanoviště pro vstavače vhodná.

1996). Při průzkumech mezi lety 2004 a 2014 zde bylo nalezeno jen 9 druhů orchidejí. Některé z nich vymizely nenávratně se změnou využívání krajiny, nejsou zde již extenzivní pastviny a ubyly také pravidelně kosené louky. Jiné občas v jižní části Moravského krasu nalezneme, jsou však velmi vzácné.

V posledních deseti letech zvláště chráněné druhy z Moravského krasu a blízkého okolí nemizí, i když některé vzácné druhy zde rostou na poslední lokalitě nebo jen v několika exemplářích. Mezi takové druhy patří střevíčník pantoflíček (*Cypripedium calceolus*), hořec křížatý (*Gentiana cruciata*) nebo kapradinka skalní (*Woodsia ilvensis*). Naopak se v národní přírodní rezervaci Hádecká planinka po mnoha letech znovu našel v roce 2013 vstavač osmahlý (*Orchis ustulata*).

4.3. Úbytek druhů současný

Navzdory silné ochranné aktivitě v Českých zemích dále vymírají druhy, u dalších druhů se snižuje početnost. Ornitologové spočítali úbytek 10 milionů ptáků za posledních 30 let (Procházková, 2010), ubývá obojživelníků i některých druhů rostlin. Čím to je, vždyť lesů nám již řadu let přibývá, podobně jako chráněných území?

Často není úbytek biodiverzity u nás lehké vystopovat. Řadu přehmatů v ochraně přírody dokumentují dva svazky entomologicky laděné příručky kolektivu Konvička, Čížek, Beneš (2004 a 2005). Autoři poukazují na úbytek světlých lesů a travních porostů, především pastvin. Podle autorů v posledních padesáti letech vyhynula nebo silně ustoupila většina světlinových druhů našich motýlů i brouků, další přežívají na posledních lokalitách. Katastrofální úbytek těchto druhů ukazuje, že současné lesní hospodaření přírodě neprospívá a že význam šetrného lesního hospodaření podcenila i ochrana přírody. Rozsáhlé paseky problém světlinových druhů rozhodně neřeší, naopak. Autoři podrobují kritice také péči o louky v chráněné krajinné oblasti Bílé Karpaty (také Sádlo a kol., 2008). To sice prospělo bělokarpatským orchidejím, nicméně poničilo hmyzí populace, které byly odváženy v rychle balíkováném pokoseném seně.

Další přehmat dokládají v nejpřísnější kategorii ochrany ČR – v národní přírodní rezervaci Pouzdřanská step – Kolby. Tu v roce 2007 poškodil nepromyšlený zásah státních Lesů České republiky. Lesník státního podniku si po svém vyložil možnost šetrné těžby v zvláště chráněném území, kterou uváděl plán péče. Ve smyslu výše uvedených prací Konvičky a kol. je zřejmé, že mírné prosvětlující zásahy v dubových hájích rostlinám i živočichům prospívají. Lesníci ale smýtili celý porost během dvou let, a to na více místech rezervace. Obmýtl dubového porostu stanovené na dva roky prospěje pouze dubu. V místech, kam nesmí vkročit turista, vzniklo několik rozsáhlých pasek. Tato lesní rezervace přitom patří do evropské soustavy ochrany přírody Natura

2000. Kromě známé Pouzdřanské stepi s katránem tatarským⁸⁷ (*Crambe tataria*), kavly (*Stipa*), hlaváčky (*Adonis vernalis*) a konikleci (*Pulsatilla grandis*) chrání část rezervace s názvem Kolby lesní porosty s teplomilnými druhy dřevin a bylin. Domov zde mají i stovky druhů živočichů. Na světlé dubové porosty je vázán například známý roháč obecný (*Lucanus servus*), největší český brouk. Celá rezervace hostí asi desetinu druhů rostlin České republiky. Roste zde lilie zlatohlavá (*Lilium martagon*) a další chráněné rostliny, například třemdava bílá (*Dictamnus albus*) či světlinový druh kosatec různobarvý (*Iris variegata*). Vzácné jsou i dřeviny Kolb, najdeme tu jeřáb břek (*Sorbus torminalis*), dřín (*Cornus mas*), klokoč zpeřený (*Staphylea pinnata*) nebo dub šípák (*Quercus pubescens*) (Hnutí DUHA, 2007).

Čí zájmy chrání Biosferická rezervace Dolní Morava, o.p.s.?

Česká inspekce životního prostředí (ČIŽP) zakázala v roce 2009 na základě podnětu Hnutí DUHA frézovat na dvouhektarových holosečích pařezy jako součást celoplošné přípravy půdy, což dlouhodobě kritizovali přírodovědci (např. Čížek, Roleček

Lužní les u Lanžhota na Břeclavsku

87) Tomuto druhu se také říká stepní běžec. Jeho květenství vytváří po dozrání semen kulovité tvary, které se větrem válejí po krajině, což je strategie šíření vhodná pro nelesní krajinu.

a Danihelka, 2007). V biosférické rezervaci, která je navíc evropsky významnou lokalitou a ptačí oblastí to překvapí. Překvapí už to, že jsou zde, v dubových porostech lužního lesa, ze zákona povoleny největší možné české holoseče o velikosti dva hektary. Jsou vidět ze satelitních snímků a lesníci Lesů České republiky i Biosférické rezervace, o.p.s. je jednoznačně podporují.

Lužní lesy pod Břeclaví patří mezi nejvzácnější části české přírody. Jsou součástí evropské soustavy ochrany přírody Natura 2000. Rostou zde asi nejstarší duby, jilmy a habry v České republice. Domov tu má řada druhů flóry i fauny ohrožených vyhubením, pro které se místům nad soutokem přezdívá Moravská Amazonie. Lesy České republiky zde vytvořily čtyři malé rezervace, na obrovském území se ale běžně velkoplošně těží dřevo a vytváří až dvouhektarové vykácené holiny. Během posledních deseti let tu zmizelo zhruba 650 hektarů starých lesů a nepomohlo ani vyhlášení území jako biosférické rezervace UNESCO (Poštulka, 2009). I když bylo omezeno frézování pařezů, ani rozhodnutí inspekce je nezakázalo docela, frézovat se může v pásech. Tam prakticky ničí vše, co se nachází ve dřevě pařezů a v zemi do hloubky 20 centimetrů: larvy vzácných brouků i cibulky bleduletních a dalších liliovitých rostlin s podzemními orgány, které náhodou přežily hospodaření v minulosti.⁸⁸

Obecně prospěšná společnost Biosférická rezervace Dolní Morava chrání spíše zájmy těžebních společností, kromě cenného dubového dřeva se tu také těží ropa. Moravské naftové doly, podobně jako Lesy České republiky jsou také zakládajícími členy této obecně prospěšné společnosti.⁸⁹

88) Často zaplavované lesy měly dříve extenzivní využití. Lidé je využívali jako pastevní střední a nízké lesy. Nízké dřeviny se seřezávaly na palivo, větší stromy sloužily k produkci žaludů pro prasata a na stavební dřevo a sudy. Až v roce 1764 byla na lanžhotském polesí zřízena první škola k produkci dubové sazenice pro panské louky. To už území vlastnil rod Lichtenštejnů, kteří začali území intenzivněji využívat, na ně pak po roce 1945 navázal český stát. Více viz Soutok lidí a krajiny (2014).

89) Citujeme ze stránek Biosférická rezervace (dále BR) Dolní Morava (2014): „Biosférická rezervace Dolní Morava, obecně prospěšná společnost, byla založena v srpnu 2004 těmito subjekty: Lesy České republiky, s.p.; Ministerstvo životního prostředí; MND, a.s.; Český svaz ochránců přírody; Okresní hospodářská komora Břeclav.“ V roce 2012 se Ministerstvo životního prostředí vzdalo funkce zakladatele, když nemohlo prosadit vznik CHKO Dolní Morava. I další účastníky je vhodné vysvětlit. MND, a.s. jsou Moravské naftové doly a dokonce i Český svaz ochránců přírody byl donedávna zastoupen svým předsedou Otakarem Pražákem, zaměstnancem Moravských naftových dolů (BR, 2010). Otakar Pražák přitom za ČSOP Břeclav v roce 2010 protestoval proti vzniku CHKO Dolní Morava na tomto území (Horák, 2010) a společné vystoupení BR, ČSOP a podnikatelů vyhlášení CHKO zabránilo.

5. Literatura

- ADLER, G. H., MANGAN, S. A. a SUNTISOV, V. *Richness, abundance, and habitat relations of rodents in the Lang Bian mountains of southern Vietnam*. *Journal of Mammology* 80 (3): 891–898, 1999.
- AMMON, W. *Výběrný princip v lesním hospodářství*. Lesnická práce, 2009.
- ANDRESKA, J. *Velké šelmy a jejich vyhubení v Českých zemích*. *Veronica* 4, 2013.
- BADGLEY a kol. *Organic agriculture and the global food supply*. *Renewable Agriculture and Food System* 22 (2), 2007.
- BAROCH, P. *Naděje pro vlky z Beskyd. Brusel prošetřuje odstřel šelem na Slovensku*. Dostupné na: http://cestovani.idnes.cz/vlci-v-beskydech-022-/po-cesku.aspx?c=A130708_130429_po-cesku_tom. *Idnes.cz* ze 17. 7. 2013.
- BĚLOHLÁVKOVÁ, R. *Amaryllidaceae J. ST.-HIL. – amaryllkovité*. In ŠTĚPÁNOVÁ, J. a kol. *Květena České republiky 8*. Praha: Academia, 2011.
- BEZDĚČKA, P. *Naši mravenci rodu Formica*. In: *Formica. Zpravodaj pro aplikovaný výzkum a ochranu lesních mravenců*. Ročník 3, 2000.
- BLÁHA, J. a KOTECKÝ, V. *Přemnožená zvěř spásá stromky v českých lesích*. Informační materiál Hnutí DUHA, 2008.
- BR (BIOSFÉRICKÁ REZERVACE DOLNÍ MORAVA). *Annual report 2010. The Lower Morava Biosphere Reserve*. Biosférická rezervace Dolní Morava, o.p.s. 2010.
- BUČEK, A. *Biogeografický význam starobylých lesů*. In: *Fyziogeografický sborník*. 7. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2009.
- ČERMÁK, P. a MRKVA, R. *Okus semenáčků v honitbě. Monitorování okusu semenáčků v honitbě jako podklad pro plánování a kontrolu početnosti spárkatých přežvýkavců*. Lesnická práce 82 (1), 2003.
- ČERNÁ, I. *Protiprašná opatření a jejich vliv na biodiverzitu složišť popílku*. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2014.
- ČERVENÝ, J., KOUBEK, P. a BUFKA, L. *Velké šelmy v České republice. IV. Rys ostrovid*. *Vesmír* 85 (2), 2006.
- ČÍŽEK, L., ROLEČEK, J. a DANIHELKA, J. *Vliv plošné přípravy půdy na biodiverzitu*. Lesnická práce 86, 2007.
- DAVIDOVÁ, Z. *Vliv zvěře na zmlazení lesních dřevin v přírodních rezervacích ŠLP Křtiny*. Rukopis, 2010.
- EDMONSON, J., DAVIES, Z. G., GASTON, K. J. a LEAKE, J. R. *Urban cultivation in allotments maintain soil qualities adversely affected by conventional agriculture*. *Journal of Applied Ecology*, 2014.

- EFI (EUROPEAN FOREST INSTITUTE). *A Review of Approaches to Forestry Research on Structure, Succession and Biodiversity of Undisturbed and Semi-Natural Forest and Woodland in Europe*. EFI, 1994.
- EUROPEAN ENVIRONMENT AGENCY. *Protected areas in Europe – an overview*. EEA Report 5, 2012.
- FORMICA. *Naši mravenci rodu Formica*. Formica, stránka o mravencích. Dostupné na <http://lesnimravenci.cz/nasi-mravenci-rodu-formica-charakteristika-druhu/>, 2014.
- FRÁNEK, J. *Faunistická analýza vybraných druhů savců Moravského krasu*. Diplomová práce. Brno: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity, 2006.
- GHEORGHE, M. a KYŠUČAN, L. (eds.). *Rumunská kultura a jazyk v českých zemích*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2009.
- HATZFELDT, H. *Ökologische Waldwirtschaft. Gruntlagen, Aspekte, Beispiele*. Stiftung Ökologie und Landbau, Verlag, 1996.
- HLADÍKOVÁ, B., ZBOŘIL, J. a TKADLEC, E. *Populační dynamika prasete divokého (Sus scrofa) na střední Moravě (Artiodactyla: Suidae)*. Lynx Praha 39 (1), 2008.
- HNUTÍ DUHA. *Paseka poškodila národní přírodní rezervaci na jihu Moravy*. Tisková zpráva Hnutí DUHA z 3. 9. 2007.
- HNUTÍ DUHA. *Rys ostrovid*. Dostupné online na www.selmy.cz/rys-ostrovid, 2014.
- HOLUB, J. a PROCHÁZKA, F. *Red List of Vascular Plants of the Czech Republic*. Praha: Preslia, 2000.
- HORÁK, J. *Proč je mrtvé dřevo tak důležité? Obyvatelé shnilého kmene*. Vesmír 87, 2008.
- HORÁK, M. *Místní nechťejí, aby byl soutok Dyje a Moravy novou chráněnou oblastí*. Brno.idnes.cz z 20. 2. 2010. Dostupné na http://brno.idnes.cz/mistni-nechteji-aby-byl-soutok-dyje-a-moravy-novou-chranenou-oblasti-1ju-/brno-zpravy.aspx?c=A100216_1336452_brno_dmk
- HORSKÝ, K. *Výskyt tisu (Taxus baccata) na ŠLP Křtiny*. Bakalářská práce. Brno: Mendelova univerzita, 2013.
- HROUDA, L. a GRULICH, V. *Iris L. – kosatec*. In ŠTĚPÁNOVÁ J. a kol. *Květena České republiky 8*. Praha: Academia, 2011.
- HRUŠKA, J. *Program „Formica“ a možnosti jeho využití při obnově stability lesních ekosystémů*. In: Formica. Zpravodaj pro aplikovaný výzkum a ochranu lesních mravenců. Ročník 1, 1998.
- HUDEC, K. a kol. *Fauna ČR Ptáci 2/1*. Praha: Praha, 2005.
- CHAPE, S., BLYTH, S., FISH, L., FOX, P. a SPALDING, M. (eds.). *2003 United Nations List of Protected Areas*. IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK and UNEP-WCMC, Cambridge, UK, 2003.
- CHRTEK, J. *Gladiolus L. – mečík*. In ŠTĚPÁNOVÁ J. a kol. *Květena České republiky 8*. Praha: Academia, 2011.
- IUCN. Dostupné na www.iucn.org, 2014.
- JANKOVSKÁ, V. *Historie československých rašelinišť v pozdním glaciálu a v době poledové*. In: Rašeliniště a jejich racionální využívání. České Budějovice: Dům techniky ČSVTS, 1989.
- JATIOVÁ, M. a ŠMITÁK, J. *Rozšíření a ochrana orchidejí na Moravě a ve Slezsku: Verbreitung und Schutz der Orchideen in Mähren und Schlesien*. Třebíč, 1996.
- JELÍNEK, P. *Návrh nadregionální ekologické sítě Vietnamu*. Disertační práce. Brno, MZLU, 1998a.

- JELÍNEK, P. *Příspěvek k poznání chráněných a ohrožených taxonů Písecka. Chráněné a ohrožené druhy květeny Školního polesí Hůrky a blízkého okolí zjištěné v období od jara 1985 do podzimu 1986.* Středoškolská odborná činnost. Brno: Gymnázium Táborská, 1987.
- JELÍNEK, P. *Tourist tracks in the training forest enterprise Křtiny Nature Reserves.* In: FIALOVÁ, J. a PERNICOVÁ, D. *Public Recreation and Landscape Protection – With Man Hand in Hand?* Brno: Mendelova univerzita, 2014.
- JELÍNEK, P. *Ztráta biologické rozmanitosti na příkladu Vietnamu.* Daphne 2/98, Bratislava. 1998b.
- JELÍNKOVÁ, K. a ZATLOUKAL, V. *Praktická příručka o tisu. Praktická příručka shrnující biologii tisu červeného (Taxus baccata L.) a metody posilování jeho současných populací včetně reintrodukcí na stanoviště, z nichž vymizel.* Cortusa, 2001.
- JENÍK, J. a LOŽEK, V. *Stepi v Čechách?* Vesmír 49 (4), 1970.
- JONÁŠ, J. *Boubínský prales – nejznámější v Čechách.* Lesu zdar 11, 2008b.
- JONÁŠ, J. *Velký a Malý Polom – rezervace královen.* Lesu zdar 3, 2008a.
- KABÁTOVÁ, K., VÍT, P. a SUDA, J. *Lekniny známé neznámé.* Živa 2, 2012.
- KAMLER, J. a PLHAL, R. *Mohou být profesionální myslivci lékem na neduhy lidové myslivosti?* Myslivost 8, 2009.
- KLVAČ, P. a kol. *Člověk, krajina, krajinný ráz.* Brno: Masarykova univerzita, 2009.
- KLVAČ, P., BUČEK, A. a LACINA, J. (eds.). *Příroda a krajina okolí Svaté Heleny.* Drnovice, Občanské sdružení Drnka, 2011.
- KOERNER, S. *Vlci v Lužici.* Dokumentární film, 2010.
- KONVIČKA, M., ČÍŽEK, L. a BENEŠ J. *Ohrožený hmyz nížinných lesů: Ochrana a management.* Sagitaria, 2004.
- KONVIČKA, M., ČÍŽEK, L. a BENEŠ, J. *Ohrožený hmyz nelesních stanovišť: Ochrana a management.* Sagitaria, 2005.
- KORPEL, Š. a SANIGA, M. *Výběrný hospodářský způsob.* Praha: VŠZ – lesnická fakulta a Písek: Matice lesnická, 1993.
- KOSTKAN, V. *Bobr se vrací. Deset let novodobé existence v českých zemích.* Vesmír 77, 1998.
- KOŠULIČ, M. *Cesta k přírodě blízkému hospodářskému lesu.* FSC, 2009.
- KOUBEK, P. *Vlk obecný (Canis lupus).* Monitoring velkých šelem v EVL Beskydy. Dostupné na <http://www.beskydy.ivb.cz/selmy-v-beskydech/vlk-canis-lupus/6-vlk-canis-lupus>. Zveřejněno 2012.
- KOVÁŘ, P. *Geobotanika. Úvod do ekologické botaniky.* Praha: Karolinum, Univerzita Karlova, 2001.
- KUNC, L. a BARTOŠOVÁ, D. *Patří velké šelmy do Beskyd?* Živa 1, 2005.
- KUTAL, M. a RIGG, R. *Perspectives of wolves in Central Europe.* Proceedings from the conference held on 9th April 2008 in Malenovice, DUHA Olomouc, Olomouc, 2008.
- KYSELOVÁ, K. *Jižní Morava bobry dál chrání, někde o možnosti odchytu ani nevěděli.* Idnes z 28. 5. 2013. Dostupné na: http://brno.idnes.cz/jizni-morava-uvažuje-o-odchytu-bobru-dst-/brno-zpravy.aspx?c=A130528_1933959_brno-zpravy_ekr
- KYSELÝ, R. *Historie savců od mladší doby kamenné po 17. století ve světle archeozoologických nálezů.* Živa 53 (2), 2005.
- LEIBUNDGUT, H. *Europäische Urwalder der Bergstufe.* Bern und Stuttgart, 1982.

- LOŽEK, V. *Příroda ve čtvrtohorách*. Praha: Academia, 1973.
- LOŽEK, V. *Sled vegetačních fází a tvorba různých typů půd v závislosti na cyklickém střídání klimatických fází (ledových a meziledových dob) čtvrtohor*. In: NĚMEC, J. a POJER, F. (eds.). *Krajina v České republice*. Ministerstvo životního prostředí, Praha 2007.
- LUSTYK, P. *Botanický inventarizační průzkum Národní přírodní rezervace Býčí skála*. Svítavy, 2005.
- MACAR, V. *Studie o nejznámějších mohutných smrcích boubínského komplexu*. Lesnictví 4 (19), 1973.
- MACKOVČIN, P. *Brněnsko. Chráněná území ČR. Svazek IX*. Praha: Agentura ochrany přírody a krajiny České republiky, 2007.
- MADĚRA, P. a kol., *Výmladkové lesy v krajině banátských hor*. Kostelec nad Černými lesy: Lesnická práce, 2012.
- MARTIŠKO, J. *Přírodní památka Žebětínský rybník. Plán péče pro období 2005–2014*. Brno, 2004.
- MC'INTYRE, B. D. a kol. *Agriculture at a crossroads. International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development Global Report*. IAASTD, 2008.
- MÍCHAL, I. *Jsou u nás pralesy?* Veronica 2, 2002.
- MINISTERSTVO ZEMĚDĚLSTVÍ (MZe). *Zpráva o stavu lesa a lesního hospodářství České republiky v roce 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012*. Praha: Ministerstvo zemědělství ČR, 2008–2013.
- MONBIOT, G. *Drowning in money: the untold story of the crazy public spending that makes flooding inevitable*. Guardian, 13. 1. 2014.
- NATIONALPARK BAYERISCHER WALD. *Bezzásadové zóny a zásahy: kůrovec v Národním parku Bavorský les*. Tisková zpráva, 21. 11. 2011.
- NĚMEC, J. a POJER, F. *Krajina v České republice*. Praha: Ministerstvo životního prostředí, 2007.
- NEW ECONOMIC FOUNDATION *The Happy Planet Index: 2012 Report. A global index of sustainable well-being*. Nef, 2012.
- NOŽIČKA, J. *Přehled vývoje našich lesů*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství, 1957.
- NÝVLTOVÁ-FIŠÁKOVÁ, M. *Nálezy pleistocenní a holocenní fauny z některých jeskyní Moravského krasu*. In: Zprávy o geologických výzkumech v roce 2000. Praha: Český geologický ústav, 2001.
- PECHOUŠEK, P. *Unikátní výzkum na Šumavě boří mýty o životě divokých prasat*. Dostupné online: http://www.rozhlas.cz/cb/zpravodajstvi/_zprava/unikatni-vyzkum-na-sumave-borimyty-o-zivote-divokych-prasat-1204948. Český rozhlas České Budějovice, 26. 4. 2013.
- POLENO, Z. *Výběr jednotlivých stromů k obnovní těžbě v pasečném lese*. Lesnická práce, 1999.
- POSPÍŠILOVÁ, K. *Biotopy a ohrožené druhy Přírodní památky Žebětínský rybník*. Bakalářská práce. Brno: Mendelova univerzita, 2013.
- POŠTULKA, Z. *Moravská Amazonie a ostatní lužní lesy: konec, nebo naděje?* Hnutí DUHA, 2009.
- PROCHÁZKA, A. *Průzkum výskytu rostlin z čeledi Orchidaceae v okolí obce Babice nad Svítavou*. Bakalářská práce. Brno: Mendelova univerzita, 2010.
- PROCHÁZKOVÁ, M. *V Česku ubývá ptáků, za posledních třicet let jich zmizelo deset milionů*. Zprávy idnes.cz z 26. 10. 2010.
- RAK, D. *Rozsáhlá ptačí kriminalita na Roudnicku aneb co oči nevidí...* Ptačí svět 4. Praha: Česká ornitologická společnost, 2013.

- REZAEI, H. R. a kol. *Evolution and taxonomy of the wild species of the genus Ovis (Mammalia, Artiodactyla, Bovidae)*. Molecular Phylogenetic and Evolution 54, 2010.
- ŘEZÁČ, J. *Exkurze na lesním majetku pana barona Rotenhana*. Lesu zdar 7, 2001.
- SADIL, J. *Naši mravenci*. Praha: Orbis, 1955.
- SÁDLO, J. a kol. *Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny Českých zemí*. Malá skála, 2008.
- SEUFERT, V., RAMANKUTTY, N. a FOLEY, J. A. *Comparing the yields of organic and conventional agriculture*. Research letter, Nature 485, 10. 5. 2012.
- SHIVA, V. *The Violence of Green Revolution: Third World Agriculture, Ecology and Politics*. Zed Books, 1991.
- SIMON, O. a SUCHARDA, M. *Vliv hospodaření v krajině na průběh a účinek povodní: přehled problémů a doporučená opatření*. Brno: Hnutí DUHA, 2003.
- SKOŘEPA, H. *Jedle bělokorá v našich lesích*. Živa 3, 2006.
- SOUTOK LIDÍ A KRAJINY. *Lesnické hospodaření. Soutok lidí a krajiny, Dyje a Moravy*. Dostupné na <http://www.mordyje.cz/cs/dokumenty/lesnicke-hospodareni>. 2014.
- ŠENFELDR, M. a MADĚRA, P. *Horní hranice lesa v Hrubém Jeseníku*. Lesnická práce 7, 2012.
- ŠTEFKA, L. a kol. *Plán péče o Chráněnou krajinnou oblast Moravský kras na období 2007–2016*. Blansko, 2006.
- ŠVEHLOVÁ (JELÍNKOVÁ), K. *Populační ekologie tisu červeného (Taxus baccata L.) v CHKO Moravský kras*. Diplomová práce. Olomouc: Univerzita Palackého, 1997.
- TÁBORSKÁ K., *Význam ohrožených druhů rostlin lesních biotopů ŠLP Křtiny pro místní komunitu*. Diplomová práce. Brno: Mendelova univerzita, 2014.
- TOVÁRKOVÁ, A. *Specifika fauny CHKO Moravský kras*. Bakalářská práce. Olomouc: Univerzita Palackého, 2007.
- ÚHÚL (ÚSTAV PRO HOSPODÁŘSKOU ÚPRAVU LESŮ). *Vývoj výměry lesů na území ČR*. In: Příloha č. 4 ke Koncepti Ministerstva zemědělství k hospodářské politice s. p. Lesy ČR od roku 2012. Praha, 2011.
- VANĚČKOVÁ a kol. *Rostliny Moravského krasu a okolí*. Blansko: Nadace Moravský kras, 1997.
- VERA, F. W. M. *Grazing Ecology and Forest History*. Waltingford, 2000.
- VOVESNÝ, J. *Výběrný způsob aneb hospodářský zájem přede vším*. Zpravodaj pro vlastníky, správce a přátele lesa 7, 2008.
- VRŠKA, T. a HORT, L. *Odkdy a proč chráníme samovolné procesy?* Lesnická práce 7, 2008.
- VRŠKA, T. a HORT, L. *Terminologie pro lesy v chráněných územích*. Lesnická práce 82, 2003.
- WIKIPEDIA. *Centaurea cyanus*. Dostupné na http://en.wikipedia.org/wiki/Centaurea_cyanus, 2014.
- WILLIS, K. J., GILLSNO, L. a BRNCIC, T. M. *How „Virgin“ is the Virgin Rainforest*. Science 16. 4. 2004.
- ŽÁČEK, J. *Podílem ploch v ekologickém zemědělství patří Česká republika k předním zemím na světě*. Tisková zpráva Ministerstva zemědělství ze 7. 3. 2012.

Evropská krajina mezi antikou a novověkem: poučení z historie

Lubor Kysučan

„Vývoj antického světa je pro nás lekcí i varováním.“

Michail Ivanovič Rostovcev

1. Místo antické civilizace ve vývoji evropské krajiny, prameny

V předchozích kapitolách jsme měli možnost seznámit se s hlavními složkami současné krajiny i závažnými riziky s ní spojenými, otázkami jejího zachování a ochrany. Tento stav je však výsledkem dlouhého historického vývoje a historie nám současně předkládá nesčetné paralely současných trendů, jak přírodních, tak sociálních, a cenné lekce, z nichž můžeme získat důležité poučení pro současnost. Tuto problematiku budeme diskutovat na příkladu klasické antiky.

Pro studium vývoje krajiny a vztahu města a venkova představuje období klasické antiky¹ ideální modelovou situaci. Řecko-římská antika nejen položila základy moderní evropské civilizace, ale jak svým širokým časovým rozpětím, tak vývojovou dynamikou je ideálním předobrazem novověku, neboť v ní probíhaly obdobné procesy – urbanizace, transfer moci a spolu s ní i pozemkového vlastnictví od aristokratických elit k střední třídě kapitalistů, stejně jako dnes tolik aktuální úpadek středních vrstev či proměna drobného zemědělství v centralizovanou velkovýrobu včetně ztráty soběstačnosti. Svou podstatou byla antika agrární společností, svou kulturní formou se však proměnila v městskou civilizaci, která na svém vrcholu stála na hranici průmyslové revoluce. Všechny tyto změny přispěly k utváření antické krajiny a sociálních vztahů mezi městem a venkovem nejinak než v moderní společnosti. V této kapitole se zaměříme na vývoj antické krajiny a vztah venkova a města jako klíčový faktor dějin jejího utváření v kontextu výše zmíněných procesů.

1) Pod pojmem antika rozumíme v jeho tradičním pojetí klasické civilizace Středomoří, tj. řeckou civilizaci od jejích archaických počátků až po konec helénismu a římskou civilizaci od doby královské až po zánik antiky vymezený podle různých autorů buď rokem 476 (sesazení posledního římského císaře a faktický zánik Západořímské říše) nebo rokem 529 (zavření filozofických škol v Athénách východořímským císařem Justiniánem).

Poznávání antické krajiny je komplexní proces, na němž se podílí pestrá řada vědních disciplín od kunsthistorie a literární historie až po ekologii. Tyto disciplíny se spojují v dosud poměrně novém vědním oboru známém jako environmentální historie. Ta se rozvíjí v posledních třiceti letech jako samostatná vědní disciplína, je oborem výrazně interdisciplinárním, jehož metodologie i tematický záběr se pohybují na široké škále od přírodních věd až po archeologii a historii. Tato šíře pochopitelně implikuje i širší pramenů, z nichž daný obor čerpá. Vedle pramenů archeologické a paleontologické povahy, klimatologických dat odčitatelných analýzou letokruhů stejně jako chemickou i fyzikální analýzou ledovcových vrstev, geologických vzorků či paleobotanických informací získávaných z pylových zrn jsou to pochopitelně především písemné prameny. Ty můžeme využít pouze v případě společností, které dospěly do literárního stádia vývoje vyznačujícího se navíc šíří, komplexitou a strukturovaností dochovaných písemných památek,² a to samozřejmě pouze těch, jejichž písemné prameny mají díky naší znalosti jejich písma a jazyka pro nás zásadní výpovědní hodnotu (což dosud zdaleka není případ všech starověkých společností). V této kapitole se zaměříme na analýzu informací, které nám písemné prameny z období antiky podávají o vývoji tehdejší krajiny, vztahu k ní a přírodě obecně, environmentálních problémech, které na ni doléhaly, stejně jako snaze řešit některé z těchto problémů formou cílené ochrany přírody a krajiny.³

Dochované antické písemné prameny pro náš účel skýtají četná úskalí, ale i výhody. Ve vztahu ke klasické antice jsme na jedné straně ve značné výhodě – znalost obou klasických jazyků nikdy nezanikla ani po rozpadu antické civilizace, velká část alespoň těch nejdůležitějších pramenů tvořících kulturní kánon antické civilizace se zachovala, a navíc ve všech kulturních zemích Evropy a Ameriky vycházejících z antické tradice jich dnes většina existuje v dostupných překladech či alespoň kvalitních edicích. Na druhé straně ve vztahu k antickému písemnictví jsme zatíženi určitou metodologickou nevýhodou. Zaprvé většinu námi žádaných informací musíme odečítat doslova „mezi řádky“. Antika neznala ekologii a environmentalistiku jako vědu, moderní koncepty krajiny, životního prostředí a jejich ochrany. Z antiky se pochopitelně nezachoval žádný specializovaný traktát na toto téma, a tudíž celkový mentální a kulturní kontext uvažování o přírodě, krajině a jejích ohroženích byl výrazně odlišný.

2) Např. písemné prameny mykénské civilizace, které jsou díky rozluštění lineárního písma B čitelné již po více než půlstoletí, pro nás nemají téměř žádnou výpovědní hodnotu. Jedná se totiž o malé tabulky s několika řádky textu, obsahujícími krom náboženských invokací především hospodářské záznamy o naturálních daňových odvodech v rámci mykénské redistributivní ekonomiky.

3) Tématu využití antické literatury pro poznání environmentálních problémů se věnuje Miroslav Morcinek ve své diplomové práci *Reflexe environmentálních problémů v římské literatuře* (Morcinek, 2013).

Další překážka je terminologická. Samotní antičtí lidé rozuměli pod pojmem příroda něco podstatně jiného než soudobý člověk. Antická slova pro přírodu, jako jsou řecké *φύσις* (< *φύο* = vznikám) nebo latinské *natura* (< *nascor* = rodím se), nelze redukovat jen na biosféru v našem slova smyslu, oba termíny znamenají zároveň přirozenost, přírodní zákon, přírodní sílu, povahu, svět, přirozený řád. Antický člověk nevyděloval přírodu redukcionisticky z univerza, ale chápal ji jako ztělesnění veškerého bytí, součást bohy daného harmonického řádu světa. Tento řád byl vnímán jako posvátný a svou přirozeností dobrý.⁴ Na stejnou překážku narážíme u označení krajiny. Latinský pojem *regio* znamená spíše oblast, kraj, nikoliv ovšem krajinu v našem slova smyslu jako ekologický či estetický fenomén.⁵

Výraznou metodologickou překážku představuje i samotný charakter antických pramenů, z nichž můžeme potřebné informace získávat. Je zde patrná určitá absence jasné hranice mezi literaturou odbornou a beletrií. Třebaže řada antických myslitelů ve svém poznání dosáhla hranic exaktní přírodovědy, jejich texty vždy měly beletristický ráz a současně filozofický akcent – ostatně veškerá antická přírodověda se prakticky vyvinula z filozofie, jejíž texty nesou výrazně literární charakter, svým jazykem zcela protikladný modernímu vědeckému stylu opírajícímu se o přesnou terminologii. Ostatně i největší přírodovědec starověku, Aristotelés, byl současně nejvšestrannějším a zřejmě nejznámějším antickým filozofem. Podobný problém se týká i historických textů, které mají pro naše téma zásadní význam. Třebaže antika dospěla k hranici vědecké historiografie opírající se o exaktní studium pramenů (Thúkydídés) a kritické hodnocení sdělovaných informací, všechny historické texty současně obsahovaly silnou literární dimenzi. Cílem historického díla nebylo pouze přinést poučení, ale zároveň čtenáře pobavit, nebo aspoň přinést estetickou potěchu z pěkného stylu. To platí např. i pro velikána římské historiografie Cornelia Tacita, který svou explicitně proklamovanou zásadu *sine ira et studio*⁶ sám výrazně porušuje. Podobnými literárními ambicemi se vyznačovala dokonce i korespondence a veřejné řeči politické a soudní.⁷ Pravděpodobně jediným exaktním pramenem nezatíženým antickým smyslem pro estetiku textu zůstávají úřední dokumenty, určitá část epigrafických památek a právní texty. Přesto se ve své analýze budeme opírat o antické písemnictví v celé jeho šíři včetně poezie.

4) S dobovým pojetím řádu rovněž souvisejí slova označující svět v klasických jazycích, řecké *kosmos* (= původně okrasa, ozdoba), latinské *mundus* (= původně čistý, uspořádaný, řádný, uhlazený).

5) Tento význam by možná nejlépe vystihoval latinský termín *loca*. I on má však více místní charakter a nedosahuje míry abstrakce našeho pojmu krajina.

6) Bez hněvu a zaujetí.

7) Výraznou kategorií římské rétoriky je tzv. *delectatio* – tedy zábavnost, potěšení. Cílem řeči není tedy pouhá věcná komunikace, přenos informací, ale zároveň zaujetí a potěšení posluchače její originální formou a estetickým vyzněním.

2. Krajina posvátná

Řecko-římská antika představuje jedno z období, do nějž si eko-romantikové, přesně v duchu starořecké báje o zlatém věku, promítají své sny o ideálním vztahu k přírodě. Na první pohled by se zdálo, jako by sama historie potvrzovala jejich představy – antická města byla s výrazným architektonickým citem zasazena do krajiny, subtilní přírodní motivy svědčící o jemném vztahu k půvabům přírody se vyskytují na freskách mínojských paláců stejně jako pompejských domů, smysl pro přírodu a radost z pobytu v ní zaznívá jak v pompejských zahradách, tak ve verších římských básníků. Samotná krajina byla předmětem cílevědomého formování (bez nadsázky můžeme hovořit o zahradní architektuře) a současně předmětem umělecké percepce v literatuře a malířství. Skutečnost však je jiná a environmentální historikové dnes na mnoha příkladech dokumentují, jak antická civilizace devastací přírody přispěla k vlastnímu úpadku. Tato situace je o to paradoxnější, uvědomíme-li si, že antika podobně jako řada jiných předmoderních civilizací vnímala přírodu jako sakrální sféru, hodnou respektu a náboženské úcty, nikoliv jako kartesiánský objekt manipulace.

Důsledkem důvěrně blízkého soužití antického člověka s přírodou a závislosti na jejím vegetačním cyklu byl posvátný vztah k ní. Bylo to dáno především zemědělským charakterem všech starověkých civilizací, který v kulturní paměti přetrvával i poté, co se původně agrární společnosti proměnily v urbanizované civilizace v podstatě moderního typu. Svou roli pochopitelně sehrála i zásadní úloha náboženství jak ve veřejném, tak soukromém každodenním životě většiny starověkých civilizací.⁸

Se zmíněným vegetačním a zemědělským cyklem byla spjata velká část římských svátků (např. Cerealia, Floralia, Rosalia, Parilia – slavnost bohyně stád, pastvin a pastýřů⁹).

8) Význam náboženství v myslí antického člověka a společnosti antického světa výstižně charakterizuje německý religionista a klasický filolog Jörg Rüpke ve své knize *Náboženství Římanů*: „Pokusme se o příměr – rád přiznávám, že snad pochází z poněkud vzdálené oblasti –, který by osvětlil samozřejmost náboženství a jeho zapojení do běžného života: náboženství v antice si můžeme představit jako stravování. Jíme denně, a to za běžných okolností nereflektovaně; teprve po určité době, kdy potravu nepřijímáme, si takový stav s nelibostí uvědomíme. ... Náboženství bylo samozřejmou a zároveň ústřední sférou antické kultury: antická města nevyňikala svými knihovnami, nýbrž svými chrámy.“ (Rüpke, 2007)

9) Podle některých výkladů právě tento svátek inspiroval ustavení našeho Dne Země.

Z přírodních fenoménů vycházela i řada nábožensko-magických praktik antické civilizace, jako byly např. augurie (věštění z letu ptáků) a haruspie (věštění z vnitřností obětovaných zvířat), které Římané převzali od Etrusků. Značný počet přírodních sil byl zbožněn (Slunce, Měsíc) či měl své patrony (Silvanus – bůh lesů, Juturna – bohyně pramenů, Maia – bohyně jara, Bakchus – bůh vína). Častým předmětem náboženského kultu a uctívání byla samotná Země (v Řecku Gaia, v Římě pak zosobněná bohyně Tellus nebo Terra Mater), chápána jako Matka Země, matka života. V tradičním starověkém náboženství byl zemi vždy přisuzován ženský princip. Dokládá to i skutečnost, že všechna substantiva označující v řečtině i latině Zemi jsou ženského rodu (řecké *gé, gaia*, latinské *terra, tellur, humus*). Stoická filozofie potom chápala Zemi jako jedinou živou bytost.¹⁰

Příroda samotná pak v antickém chápání představovala posvátnou sféru zabydlenou božskými a polobožskými bytostmi. V řecko-římské antice byly posvátné hory, větry, stromy, háje, jezera, řeky, studánky i prameny. V myšlenkovém světě tehdejšího polyteismu byly jednotlivé přírodní fenomény (nebeská tělesa, stromy, větry) personifikovány (respektive deifikovány) nebo jim alespoň byl přiřčen nějaký bůh jako patron. Antická krajina tak byla zabydlena nejrůznějšími vílami, nymfami, duchy, bůžky a satyry. Jak zdůrazňuje řada současných badatelů, v chápání antického člověka je veškerá krajina nebo alespoň její jednotlivé části a sféry chápána jako prostor, kde se zjevují bohové.

Zvláštní význam v tomto ohledu měly stromy, lesy a háje. Strom představuje jeden z nejvýraznějších archetypálních symbolů v řadě lidských kultur. Je chápán jako symbol života, sjednocení tří říší – nebeské, pozemské a podsvětní¹¹ a zároveň sídlo božské energie. Právě proto je potom les chápán v řadě kultur jako místo tajemství a proměny, spojené s přítomností čarodějů, na jedné straně dále pak místo temnoty a zmatku, na druhé pak útočiště a místo klidu. Božstva přebývající v lese byla spojena s nadpřirozenými schopnostmi (magie, věštění), např. starořecký Pan a později s ním ztotožněný římský Faun. V esoterním chápání strom symbolizuje růst a směřování člověka k duchovním hodnotám (strom života, strom poznání). Jeden z latinských pojmů pro svatyni, *delubrum*, vysvětluje Servius Aeneas v 5. stol. n. l. od zbavování (*delibratio*) kůry:

„Neboť předkové větvě plodonosných stromů, zbavené kůry, formovali v obrazy bohů.“

Servius Aeneas, II, 25

10) Tento antický mytologický motiv inspiroval i známou teorii Gaia britského biologa a ekologa Jamese Lovelocka.

11) Fontana (1994: 100).

Stromy byly leckdy chápány jako obydlí bohů nebo polobožských bytostí (dryády). Vzhledem k tomu, že většinou šlo o ženské bohyně, jsou v latinské gramatice všechny názvy stromů ženského rodu (*pinus, abies, laurus, quercus, fagus, ulmus*). Naproti tomu názvy řek jsou v latině převážně mužského rodu, poněvadž je reprezentovali mužští bohové. V řeckém náboženství se rovněž některé stromy uplatnily jako atributy jednotlivých bohů (dub byl zasvěcen Diovi, magnólie Apollonovi, vavřín Dionýsovi). Stejně tak byly stromy chápány jako místa, kde se zjevují bozi (Diův dub v Dódóně, cedr bohyně Artemidy v Orchomenu, vrba v Héřině chrámu na ostrově Samu, Jovův dub na pahorku Capitoliu v Římě). Na místech takovýchto posvátných stromů často vznikaly chrámy. Někdy však byly předmětem uctívání celé háje. Plinius Starší o hájích píše:

„Toto bývaly chrámy božstev. A podle starého zvyku i dnes prostí venkované zasvěcují významné stromy (některému) božstvu a neuctíváme více obrazy bohů, zářící zlatem a slonovinou, než háje a v nich jejich samotné ticho.“

Přírodověda XII, 1, 3

Antičtí autoři hovoří o velké úctě k posvátným hájům také u „barbarů“. Velmi zajímavé údaje zanechal historik Tacitus o Germánech. O háji na území kmene Semnonů říká:

„Ve stanovený čas se poselstva všech pokrevně příbuzných scházejí do lesa posvátného pro věštby předků a prastarou bázeň, a poté, co obětovali člověka, zahajují příšernou slavnost barbarského obřadu. Háj požívá i jiné úcty: Nikdo sem nevstupuje, než spoutaný, aby dal najevo, že se považuje za menšího a sklání se před mocí božstva. Jestliže náhodou upadne, není mu dovoleno zvednout se a vstát. Kutálejí se po zemi. Sem se soustřeďuje všechno (semnonské) náboženství, jako by tam byl počátek kmene a bůh, vládce všech...“

Na jednom z ostrovů v oceánu byl posvátný háj, kde byla, mj. lidskými oběťmi, uctívána bohyně Země Nerthús, božstvo, s nímž byly vždy na jaře konány objíždky polí, poté se jeho idol i vůz vracely zpět do posvátného háje. Na území kmene Nahanarvalů byl háj proslulý velmi starými obřady, které vedl kněz v ženském oděvu (mohl to být ohlas rituálu z doby matrilineární společnosti).¹²

12) Tac. Germ. 39, 40 a 43.

V těchto případech – u antických národů i barbarů – nebyl samozřejmě uctíván les nebo strom jako takový, ale božstvo, které v něm mělo své sídlo či oblíbené místo. Přesto je ovšem zajímavé, že právě háje a stromy byly považovány za oblíbená sídla bohů – nejen např. lovu, jako v případě Artemidy, ale i božstev nejvyšších (Zeus, Jupiter), božstva úrody a plodnosti (Nerthús). Zdá se to svědčit o velmi dobrém vztahu nebo alespoň velmi uctivém vztahu ke stromům a lesu obecně (srovnejme Vitruvia a Tacitovu pasáž o Semnonech; v obou případech je s lesem spojen počátek lidstva nebo alespoň rodu). Sakrální uctívání stromů bylo ovšem obvyklé i mezi Kelty a v hinduistickém a buddhistickém kulturním okruhu. V některých asijských zemích jsou posvátné stromy uctívány dodnes.

V posvátných hájích se stavěly bohům chrámy a oltáře. Jejich ničení ze strany vítězných křesťanů pak bylo v podání některých kulturních historiků (Lynn White), spolu s antropocentrickou orientací židovsko-křesťanské kultury, interpretováno jako doklad toho, jak židovsko-křesťanské myšlení přispívalo k ekologické degradaci.¹³ Ve skutečnosti křesťané pragmaticky navazovali na předchozí posvátná místa (a to nejen v ohledu k řeckořímskému náboženství, ale i jinde v Evropě ve vztahu ke kultovním místům keltským, germánským či slovanským) a pouze antické bohy nahradili místními svatými nebo Pannou Marií. Na lidové úrovni se v křesťanství prakticky až do nové doby udržely četné formy původního pohanského polyteismu – a právě to umožnilo rychlé a bezproblémové přijetí křesťanství širokými vrstvami lidí, jejichž myšlení a každodenní rituály byly zakotveny v kontextu polyteistického světa. V lidské psychice zakořeněný smysl pro lokálně a jeho formy náboženství v jistém smyslu proměnil abstraktní globalizované náboženství a umožnil jeho syntézu s původní mentalitou. S podobným zbožněním přírody se ovšem setkáváme i v jiných starověkých i současných civilizacích (pestrá škála posvátných zvířat ve starém Egyptě, přírodní národy). Výraznou podobnost s antickým světem ve vztahu k uctívání přírody nalézáme i v prostředí hinduistické a buddhistické kultury. Jedná se zjevně o relikty původního indoevropského dědictví, které se v indickém prostředí uchovaly dodnes, a to i navzdory překotné modernizaci této oblasti.¹⁴ Díky nim se ostatně i dnešní hinduistický civilizační

13) Podobně naivní přístup ve vztahu ke křesťanství zastává britský sociální ekolog Edward Goldsmith ve svém jinak pozoruhodném a provokativním eseji *Fall of the Roman Empire*, v němž obviňuje jakékoliv monoteistické náboženství (nejen křesťanství) z rozkladu polyteistické rodové společnosti, kterou považuje za ideální, ekologicky i sociálně udržitelnou formaci.

14) V této souvislosti nejde pouze o pověstné posvátné krávy, chráněné zákonem v jinak plně sekulární zemi, ale o celkový vztah ke všem živým bytostem. Např. v indickém hlavním městě Dillí nalezneme nemocnici pro ptáky, krmení a napájení volně žijících ptáků i jiných zvířat patří k samozřejmým zvyklostem Indů, z nichž mnozí jen velmi těžce zápasí i o vlastní živobytí. Podobně např. v Nepálu je rozšířený kult posvátných stromů a hor, na které podle zákona není možno vystoupit, třebaže poplatky od horolezeckých expedic a příjmy od turistů představují jeden z mála ekonomických zdrojů v této chudé himalájské zemi.

okruh může v určitém ohledu jevit jako jakési muzeum archaického indoevropského dávnověku, neboť jako jeden z mála si uchoval starověký neorganizovaný polyteismus v živoucí podobě.

Popsané numinózní prožívání přírody však nebylo jen záležitostí pouhé lidové zbožnosti. Např. i L. Annaeus Seneca popisuje ve svých dopisech povznášející, až náboženské prožitky z pobytu v divoké přírodě:

„... onen vysoký les, ticho onoho místa a obdiv ke stínu, ve volné přírodě tak hustému a nepřetržitému, v tobě vyvolávají víru, že je zde přítomen bůh.“

Listy, IV, 41,3

Příroda byla pochopitelně oceňována i z praktických hospodářských, klimatických a zdravotních důvodů. Např. Vitruvius vyzvedá význam lesů pro vláhu a vodnatost krajiny a podobně hodnotil funkci lesa již v 5. stol. př. n. l. i řecký lékař Hippokrates ve svém spisu *O vzduchu, vodách a místech*.¹⁵ Lesu a různým jeho produktům byla rovněž přiřítána výrazná medicínská hodnota. Léčebné hodnoty pobytu v lese si byli vědomi již známí antičtí lékaři, výstižně ji zdůrazňuje i Plinius Starší v XXIV. knize svého encyklopedického díla *Přírodověda (Naturalis historia)*:

„Všeobecně se ví, že lesy, ve kterých se pěstují smrky a modřínky kvůli pryskyřici, jsou svým ovzduším nejlepším lékem proti tuberkulóze, ale i v případě, že pacient jen obtížně znovu nabývá nemoci ztracené síly, a uskutku se říká, že v takových případech je mnohem účinnější vdechnout jejich vůni v místě, kde rostou, než se vydat na cestu do Egypta, nebo jet na výlet do letních hor a pít tam mléko sycené vůněmi rostlin.“

Přírodověda XXIV, 19

Výrazně byly oceňovány léčivé účinky nejrůznějších přírodních produktů, zejména bylinek, plodů atd. Např. Plinius do detailu popisuje zajímavé léčebné účinky nejrůznějších stromů, keřů a jejich různých částí:

15) Právě Hippokrates zosobňuje pro antiku typický holistický přístup k přírodnímu prostředí, který si např. při zakládání nových měst všiml i takových jevů, jako jsou vlhkost vzduchu, proudění větrů, dostatek vodních zdrojů atd.

„Plody cedru, známé jako ‚cedrides‘, léčí kašel, jsou močopudné, staví průjmy, léčí tržné rány, křeče, napětí v kosterních svalech, řezavé bolesti při močení, onemocnění dělohy, jsou účinné proti jedovaté bylině oměji, léčí hnisavé rány a záněty.“

Přírodověda XXIV, 12

Výrazem respektu k živým tvorům bylo v antice poměrně rozšířené vegetariánství, k němuž se hlásili jak pythagorejci, tak např. básník Ovidius. Myšlenky vegetariánství se ve středomořském prostoru šířily zřejmě z východních zdrojů. Poprvé se s nimi setkáváme u orfiků a v pythagorejské filozofii, konkrétně u jejího zakladatele, mystického filozofa Pýthagora v 6. stol. př. Kr. Hlavním cílem pythagorejců bylo očištění duše. Tohoto ideálu chtěli dosáhnout jednak omezením styků s běžným pozemským světem, ale také důslednou askezí. Její součástí byl i zákaz požívání masa. Motivace jejich vegetariánství však není dosud plně objasněna, nejednoznačné názory v tomto směru vládly už mezi starověkými autory. V jejich protikladném znění je uvádí už historik řecké filozofie Diogenés Laertský:

„...filozof Pýthagorás prý zakazoval i samo zabíjení zvířat, natož aby byl dovoloval požívat jejich maso, ježto mají stejné právo na duši jako my. Ale toto byla jen záminka; ve skutečnosti zakazoval požívání masa zvířat proto, aby cvičil lidi a zvykal je prostému životu, aby si opatřovali snadno potravu, požívajíce jen jídel bez přípravy na ohni a pijíce pouhou vodu, neboť takto prý se získává tělesné zdraví a duševní bystrost.“

Život, názory a výroky proslulých filozofů 8, 13

Podle Diogena Pýthagorás stejně tak zavrhoval zabíjení zvířat pro obětní účely. Jak se však zdá z určitých nepřímých dokladů, silnou motivací vegetariánství mohla být i pythagorejská víra v reinkarnaci. Toto tvrzení podporuje i následující půvabné čtyřverší řeckého filozofa Xenofana, napsané na Pýthagora:

*„Kráčejte jednou mimo a slyše, jak psíka kdos týrá,
lítost prý nad tím měl a toto slovo mu děl:
,Ustaň a nebij ho již! Vždyť mého to přítele duše,
kterou jsem rozeznal hned, sotva jsem uslyšel hlas.“*

Zlomky před Sokratovských myslitelů, zlomek B 7 z Diogena

Podobně poetickým způsobem je motiv Pýthagorova vegetariánství zpracován v Ovidiových *Proměnách*:

„ ... On první zavrhl přísně
 předkládat na stůl maso a první otevřel ústa
 k takovým moudrým slovům, ač nedošla bohužel víry:
 Lidé, hříšným jídlem se varujte poskvřňovati
 těla! Obilí máte a ovoce, které svou tíhou
 sklání haluze k zemi, a na révě nalité hrozny;
 máte i rostliny sladké a takové, které se mohou
 zjemnit a změkčit v ohni; a nikdo vám mléčného moku
 nebere, nebere med, jenž voní mateřídouškou.
 Hýřivě dává země jak bohatství, tak také pokrm
 lahodný, dává co jísti, a bez vraždy, prolítí krve.
 Masem ukájí hlad jen zvěř, a ještě ne všechna!
 Na příklad kůň a brav i skot, ti travou se živí;
 ti však, jejichžto duch jest surový, divý a krutý,
 tygřice z arménských hor a lvové vznětliví, vzteklí,
 medvědi, jakož i vlci – ti z krvavých těší se hodů.
 Běda, ach, jaký to zločin, když maso se do masa noří,
 dravé a lačné tělo když tuční polknutým tělem,
 když jest živočich živ zas jiného živoka smrtí!
 Při tomto bohatství všeho, jež země, ta nejlepšší matka,
 rodí, tebe snad těší jen žvýkati zuřivým chrupem
 žalostné kusy masa a řídit se Kyklopů mravem?
 Cožpak bude ti možno jen záhubou jiného tvora
 ukojit žaludku hlad, té neslušné, hltavé šelmy?“

Proměny, XV, 72–95

Myšlenka vegetariánství motivovaná respektem ke zvířatům dále žila ve filozofii athénské Akademie a znovu vystupuje silně do popředí v pozdní antice v mystických filozofiích novoplatonismu a novopýthagoreismu, v nichž opět ožívá myšlenka reinkarnace a požadavek askeze. V době hlubokého duchovního kvasu na vrcholu a za soumraku antické civilizace se obdobné myšlenky objevují i u gnostiků, manichejců a potulných mystiků – thaumaturgů.

Zdržování se požívání masa mělo podle některých autorů i zdravotní důvod a rovněž bylo součástí přípravy na zasvěcení v rámci nejrůznějších mysterijních kultů.

Např. Lucius Apuleius ve svém slavném románu *Zlatý osel* při popisu přípravy na zasvěcení do Isidiných mystérií píše:

„ ... a přede všemi svědky mi nařídil (rozumějme kněz), abych si po deset dní odpíral potěšení z jídla, nejedl maso z žádného zvířete a nepil víno.“

Zlatý osel XI

Antické myšlení si vegetariánství spojovalo se zlatým věkem, kdy vládl naprostý mír mezi všemi živými bytostmi, neexistovalo žádné násilí, ani vzájemné zabíjení a pojídání. Všechny bytosti byly živы pouze z darů přírody a výhradně z rostlinné stravy. V tomto smyslu vyznívá i jedna z Ovidiových charakteristik zlatého věku:

*„Ale ten dávný věk, jež sami jsme nazvali zlatým,
toliko stromů plody a rostlinstvem ze země vzešlým,
docela šťastným se cítil a ústa si neztřísnil krví.“*

Proměny XV, 96–98

Obdobný motiv smíru mezi všemi živými bytostmi zaznívá i ve staré mezopotamské epice (např. popis ráje v básni o bohu Enkim) a v mesianistických vizích židovských proroků. Ostatně právě v židovském prostředí byla vypracována vysoká etika důstojného jednání se zvířaty.¹⁶ Ta vyvrcholila v učení i praxi duchovní židovské komunity esejců, kteří byli vegetariány, s respektem pečovali i o přestárlá zvířata, která jim už nemohla dávat užitek, a nechávali je důstojně dožít.¹⁷ Stejně vysoké nároky na jednání se všemi živými bytostmi včetně zvířat vznášel buddhistický i hinduistický svět. Lze se tedy domnívat, že právě z těchto zdrojů se obdobné představy rozšířily do antického Středomoří, možná ruku v ruce s učením o reinkarnaci.

16) Podle starozákonních předpisů měl hospodář nejdříve nakrmit a napojit zvířata, než sám zasedl s rodinou k hlavnímu jídlu. Je pozoruhodné, že staří Židé rovněž odmítali sportovní lov jako barbarskou zábavu, hodnou velkokráľů a aristokracie brutálních říší, jakými byly Asýrie či Babylón.

17) U esejců není vyloučen vliv buddhismu. Současně se předpokládá, že v prostředí této komunity se pohyboval nebo přinejmenším jejím učením byl výrazně ovlivněn mladý Ježíš.

3. Vývoj středomořské krajiny, migrace jako faktor jejího vývoje

Velmi diskutovaným fenoménem současnosti je migrace. Vedle mezikulturních vztahů a environmentálně historických témat je to fenomén, jemuž se více než kdykoliv předtím věnuje i historická věda. Přitom lze říci, že migrace je silou, která určuje podobu prostředí i krajiny, a současně jevem, který proměny prostředí a krajiny iniciují. V tom druhém případě hovoříme o tzv. environmentální migraci, která se v současném světě stává vysoce aktuálním problémem. Počet tzv. environmentálních uprchlíků, migrujících z důvodu zdevastovaného životního prostředí, drasticky roste zejména v subsaharské Africe i střední a jižní Asii. Americký publicista a politolog Robert D. Kaplan a kanadský politolog Thomas Fraser Homer-Dixon varovně upozorňují na fakt, že v budoucnosti v důsledku drastické environmentální devastace a klimatických změn v rozvojovém světě se environmentální uprchlíci stanou silou, která může způsobit celosvětovou nestabilitu.¹⁸ Podobně jako v případě jiných globálních problémů však zapomínáme na fakt, že se jedná o fenomén velmi starý, provázející lidské společnosti od doby, kdy začaly neudržitelným způsobem přetvářet své prostředí.

Rozsáhlé migrace, které měly fatální dopad na přírodní prostředí a krajinu nebo byly naopak těmito proměnami vyvolány, případně byly motivované demografickým vývojem a klimatickými změnami, již ve starověku výrazně určovaly tvář tehdejšího světa. Některé z nich měly přímo katastrofické následky. Např. rozsáhlá invaze „mořských

18) Podle odhadů odborníků jen do roku 2050 mohou důsledky globálního oteplování vyhnat ze svých domovů 150 milionů lidí. V současnosti se objevují iniciativy za uznání a zahrnutí environmentálních uprchlíků do systému mezinárodního uprchlického a azylového práva. Jednu z takových iniciativ (*Toledská iniciativa pro environmentální uprchlíky a ekologickou obnovu*) organizuje v Nizozemsku ustavená, dnes již mezinárodní organizace *Living Space for Environmental Refugees* (LiSER, www.liser.org). K tématu environmentální migrace podrobněji Stojanov a kol. (2014).

národů“ kolem roku 1200 př. Kr., související pravděpodobně s klimatickými změnami a ochlazením ve větší části Evropy, vedla ke zpusťování celého východního Středomoří, vypálení fénických měst, vyvrácení chetitské říše a vážnému ohrožení Egypta.¹⁹ Stejně tak jen o málo později invaze Dóřů, motivovaná zřejmě podobnými příčinami, zničila vyspělou civilizaci mykénského Řecka. Environmentální příčiny (devastace lesů, následná eroze a sucho vedoucí k fatálnímu nedostatku vodních zdrojů) měly už migrace Mayů kolem 9. stol. po Kr. a např. již dávno předtím migrace obyvatel kdysi zelené Sahary. Jejich postupný exodus před postupující pouští šířící se v důsledku globální klimatické změny po poslední době ledové a částečně i následkem jejich nešetrných zemědělských technik (zejména pastevečství) se nakonec skončil až v údolí Nilu a dal vzniknout staroegyptské civilizaci. V důsledku devastace půdy podobně docházelo k přesunu mocenských center v Mezopotámii, která se po zasolení a vyčerpání půdy na dolním toku Eufratu a Tigridu v oblasti nejstarších sumerských měst stěhovala stále více na sever.

Demograficko-environmentální příčiny zřejmě měla i migrace Řeků do západního Středomoří a Černomoří, známá jako „velká řecká kolonizace“, díky níž se výrazně šířila a obohacovala i antická kultura. V důsledku rychlého ekonomického rozvoje řeckých obcí již na počátku archaického období řeckých dějin a s ním spojeného populačního růstu muselo svobodné obyvatelstvo těchto obcí hledat nová sídla. Klimaticky příznivá, nieméně na rozdíl od velkých říčních civilizací Egypta, Mezopotámie, Indie a Číny nedostatkem úrodné půdy i dalších zdrojů trpící řecká krajina nemohla tuto rostoucí populaci uživit. Navíc tradiční řecké právo, podobně jako řada jiných právních systémů, vcelku pragmaticky nedovolovalo tříštění pozemkového vlastnictví mezi více dědiců. V průběhu velké kolonizace Řekové osídlili Černomoří, Západní Středomoří (tzv. Velké Řecko) a zčásti i severní Afriku. S výjimkou Sicílie a některých oblastí jižní Itálie Řekové v rámci této kolonizace nevytvořili rozsáhlé, systematicky kontrolované území, nýbrž síť důležitých přístavů a obchodních center s určitým zemědělským zázemím, která poměrně pragmaticky a mírově koexistovala se svými sousedy. Mnohá z těchto center položila základy pozdějším významným evropským městům (Constanca, Marseille, Neapol, Oděsa, Sevastopol, Varna).

Tato řecká migrace sehrála hned trojí roli – zaprvé byla přirozeným demografickým ventilem zabraňujícím potenciálnímu sociálnímu neklidu (který byl beztak v dynamicky se rozvíjejících řeckých obcích poměrně značný), zadruhé umožnila Řekům získat cenné zdroje zemědělské půdy, dřeva i nerostů a za třetí podporovala civilizační výměnu. Díky této migraci Řekové přejali fénické písmo a rozsáhlé přírodovědné vědění Orientu a sami naopak obohacovali řadu dalších národů (Etrusky, Římany,

19) Jeden z oněch mořských národů – *Pelištejci* (bibličtí *Filištíni*) – dal vznik názvu země Palestina.

Ukázka mediteránní krajiny – Pelješac, Chorvatsko

italické kmeny). O intenzitě migrace a s ní spojené kulturní výměny svědčí pozoruhodný fakt, že nejstarší dosud známé doklady řeckého písma (které vzniklo z fénického písma na levantském pobřeží) pocházejí až z ostrova Ischia u italského pobřeží již z 9. stol. př. Kr. Většina řeckých obcí (metropolí) byla závislá na dovozu obilí, medu, vosku, dřeva i barevných kovů ze svých kolonií. Tato obchodní výměna a zároveň určitá závislost byla významnou silou řecké ekonomiky i politiky (např. níže zmíněné střety mezi Athéňany a Sparťany v době peloponéské války kvůli zámořským obilnicím).

Vedle migrace a demografického faktoru pochopitelně vývoj krajiny ovlivňovaly klimatické změny a ekonomicko-sociální formace, které se v ní utvořily a založily určitý typ produkce (zemědělství, doly, řemeslná výroba většího rozsahu, těžba dřeva).

Environmentálně-klimatický faktor sehrál určitou roli i v souvislosti s dalšími historickými událostmi odehrávajícími se v antickém světě. Dočasné ochlazení bylo silou, která vedla k migraci Keltů do Středomoří a jejich konfliktům s Římem a řeckými státy, naopak opačné teplotní výkyvy, které přispěly k větší schůdnosti horských průsmyků, mohly být rozhodující silou usnadňující rozsáhlá vojenská tažení, jako byla výprava Hanibalova a Alexandra Makedonského. Naproti tomu dlouhodobější ochlazení zřejmě přispělo k pádu západořímského impéria. Poslední půlstoletí existence

západořímské říše se totiž neslo ve znamení dočasného ochlazení, které v beztak již oslabené říši vyvolalo sérii hladomorů a stěhující se národy ještě naléhavěji přimělo k tažení na jih.

Antický svět čelil obdobným demografickým problémům jako svět moderní. V dobách svého rozvoje zaznamenal raketový populační růst, jehož přirozeným ventilem se stala migrace a kolonizace. Na vrcholu rozkvětu antických civilizací však jejich populace začaly stagnovat a dokonce klesat. Tento jev měl řadu příčin. Pomineme-li ovšem teorii o poklesu plodnosti v důsledku „otravy“ olovem, kterou ještě podrobněji zmíníme níže a jež měla rozhodně menší relevanci, než je jí všeobecně prisuzováno, a ještě bizarnější teorie připisující populační pokles buď všeobecně rozšířené homosexualitě, nebo v pozdní antice šířícímu se poustevnictví a monasticismu, jedná se narmnoze o příčiny nalézající se spíše mimo tematický rámeč naší studie, nebudeme se jím tudíž zde podrobněji věnovat.

4. Krajina drancovaná

Dějiny většiny předmoderních civilizací jsou zatíženy nápadným paradoxem. Zatímco na kulturní úrovni se setkáváme se sakralizací přírody či alespoň jejích vybraných částí, na úrovni každodennosti byl vztah k ní zcela kořistnický, v ničem se nelišící od praxe modernity. V našem povědomí si ekologickou problematiku obvykle spojujeme až s počátky průmyslové revoluce, kdy se kouřící komíny staly symbolem blahobytu, úspěchu a prosperity, aby si lidé teprve až o dlouhých pár desítek let později uvědomili i stinnou stránku svého civilizačního úspěchu a cenu, kterou za něj platí. Od té doby si však zároveň začínají idealizovat minulé historické epochy a promítat do nich své sny o ekologickém ráji. Zapomínají však na to, že ekologické problémy se objevily už s prehistorickým zlomem v historii našeho vlastního druhu, kdy jsme s pomocí inteligence a umělých nástrojů začali ovlivňovat a přetvářet své prostředí.

Navzdory až náboženskému postoji k přírodě antická každodennost byla diametrálně odlišná. S ekologickými problémy se setkáváme prakticky už u všech předchozích starověkých civilizací, v některých z nich vedly přímo k fatálním důsledkům. Problémy způsobenými kácením lesů a následnou erozí trpěla stará čínská civilizace stejně jako harappská kultura v údolí Indu, eroze a vysychání půdy spolu se změnou klimatu byly příčinou již zmíněné migrace Mayů na poloostrov Yucatán v 9. stol. po Kr. Environmentální faktor sehrál svou roli i při kolapsu egyptské Staré říše, kdy víceletá srážková minima v oblasti horních toků Bílého a Modrého Nilu zapříčinila absenci záplav dodávajících egyptské půdě vláhu a hnojivo v podobě výživného nilského bahna. To vedlo k následnému chronickému suchu, neúrodě, hladomoru a nejstarší v prameňech doložené sociální revoltě v dějinách lidstva, znamenající naprosté zhroucení prvního centralizovaného staroegyptského státu. Vykácení pověstných libanonských cedrů Féniciany již ve starověku, dávno před naším letopočtem, nenávratně zdevastovalo nádherné levantské pobřeží. Tyto cedry importovaly jak civilizace starověké Mezopotámie, tak Egypťané, kteří sortiment používaného dřeva doplňovali ještě dovozem ebenového dřeva z černé Afriky. Tato rozsáhlá poptávka po cedrovém dřevě, zmiňovaném i ve Starém zákoně („libanské cedry“), vedla k postupnému vykácení nádherných libanonských lesů. Jejich zkáze nezabránily ani již ze starověku doložené pokusy o jejich ochranu (viz níže). Torza těchto kdysi rozsáhlých lesů dnes libanonská vláda vyhlásila

za přísně chráněné přírodní rezervace. Zasolení půdy v Mezopotámii, reflektované jak v dobovém písemnictví, tak v moderní odborné literatuře analyzující pečlivě tehdejší zemědělské výnosy, vedlo k oslabení několika mezopotamských civilizací a – jak již bylo výše zmíněno – neustálému přesouvání mocenských a civilizačních center výše na sever. Jak archeologie, historiografie a třeba i paleobotanika, tak i dobové prameny nám přinášejí četná svědectví o vážných ekologických problémech i v klasickém antickém období.²⁰

Soudobá podoba středomořské krajiny je důsledkem rozsáhlé devastace, kterou prošla v době antiky. Jejím nejvýraznějším projevem bylo kácení kdysi bohatých lesů na stavbu lodí a domů, otop, vaření a za účelem získávání pastvin a úrodné půdy, jíž byl v relativně hornatém Středomoří velký nedostatek. Mýcení lesů představuje v antice jeden z nejzávažnějších ekologických problémů, který měl nejen nedožrnné environmentální, nýbrž i ekonomické a sociální důsledky. Lze říci, že některé z nich nesporně přispěly i k celkovému oslabení a úpadku antické civilizace. Rozsáhlá deforestace zásadním způsobem proměnila charakter středomořské krajiny.²¹ Jejím důsledkem byla eroze a s ní související degradace zemědělské půdy i klimatické změny. Přímo ukázkovým příkladem bludného kruhu ekologických problémů antického Středomoří je Efez. Rozsáhlé mýcení lesů v okolí tohoto starověkého velkoměsta vedlo k rozsáhlé erozi. Vzniklé naplaveniny z půdy smyté deštěm a odnášené říčními toky zanesly efezský přístav, což v konečném důsledku vedlo k ekonomickému úpadku této bohaté metropole, jejíž prosperita vyrůstala z námořního obchodu. V některých případech hromadění sedimentů v ústích řek a přístavech vedlo ke vzniku bažin a močálů a následnému rozšíření malárie (Grove, Rackham, 2001: 79). S důsledky této rozsáhlé devastace lesních porostů v podobě sucha a chronického nedostatku vody se Středomoří potýká dodnes. Tyto problémy již od antiky ještě umocňuje rozsáhlé pěstování oliv, které se staly symbolem Středomoří. Díky hlubokým kořenům, schopným vytáhnout vodu a vlhkost z velkých hloubek, je oliva ideální strom pro tuto suchou oblast, na druhé straně kvůli této své schopnosti ještě přispívá k dalšímu vysychání zdejší půdy a krajiny.

Nespokojené ohlasy na mýcení lesů v antice zaznívají v krásné literatuře i ve věcných svědectvích současníků. V Ovidiově literárním zpracování báje o čtvero věků je symbolickým atributem ekologicky i sociálně harmonického věku i skutečnost, že:

20) Environmentálním problémům antického světa se věnuje americký badatel J. D. Hughes ve své vynikající studii *Pan's Travail: Environmental Problems of Ancient Greeks and Romans* (Hughes, 1994) a stručněji ve své přehledové monografii *An Environmental History of the World: Humankind Changing Role in the Community of Life* (Hughes, 2001).

21) K tomu podrobněji Thirgood (1981).

*„Nebyla skácena dosud a nesešla do plynných proudů
pinie se svých hor, chtějí daleké navštívit kraje:
neznali jiného břehu krom vlastního smrtelní lidé.“*

Naopak výrazem sociálně i ekologicky rozvráceného věku železného je i fakt, že:

*„Větrům, ač doposud dobře jich neznal, svěřoval plachty
plavec, a lodní kýl, jenž na horách vysokých dřívě
stával, v neznámých proudech vln se zahoupal skočně.“*

Nesmlouvavá kritika kácení lesů a exaktní popis jeho důsledků pochází od Platóna. Ve svém dialogu *Kritias* kritizuje devastaci krajiny v Attice:

*„To, co zůstalo, vypadá ve srovnání s tím, co existovalo dřívě, jako kos-
tra nemocného člověka – ubylo tuku i kypré půdy ... Jsou zde hory, ve
kterých teď není nic než pastva pro včely, ale není tomu dávno, co na
nich rostly stromy ... a ležely bezmezné pastviny. Navíc je každoročně
zavlažoval Zeus svým deštěm, jenž se v nich neztratil jako nyní ... přinášel
vydatné zásoby pramenité vody v potocích, z nichž se dodnes zachovaly
svatyně v místech, kde dřívě existovala zřídla.“*

Vedle kácení lesů výraznou roli v ekologické devastaci antického Středomoří se hrála degradace orné půdy. Ta představovala vážný problém zejména v Římě, kde se postupně tradiční maloroľnické zemědělství založené na osobním vztahu k půdě, které by mohlo být ideálním předobrazem dnešního udržitelného biozemědělství, proměnilo v anonymní „velkovýrobu“ založenou na masové práci otroků, opírající se o hospodaření na velkostatkách, tzv. latifundiích, vlastněných římskou oligarchií a pozemkovými spekulanty bez jakékoliv osobní vazby. Nešetrné a neosobní zacházení s půdou vedlo v řadě oblastí antického Středomoří k jejímu zasolení a postupné desertifikaci. V důsledku toho se dnes rozvaliny řady kdysi kvetoucích římských měst nalézají uprostřed pouště. Popisovaného problému si byl vědom již Plinius Starší, který ve své *Přírodovědě* píše:

*„Omezená výměra polí se má dodržovat především, to bylo mínění star-
ších – soudili totiž, že je lépe osévat menší plochu a lépe orat; téhož ná-
zoru byl, jak vidím, i Vergilius. A mám-li říci pravdu, velkostatky zničily
Itálii, ba už i provincie – vždyť šest statkářů vlastnilo půl Afriky, když je
popravil císař Nero.“*

Přírodověda 18, 35

Zemědělská velkovýroba zdevastovala rozsáhlé oblasti Itálie, kdysi zkulturnované důmyslnými zemědělskými metodami Etrusků, Sicílie a později i severní Afriky. Důsledkem degradace půdy bylo v oblastech severní Afriky již zmíněné šíření pouští, v Itálii zase vznik bažin a objevení se malárie již kolem roku 200 př. Kr. Nejdrastičtěji se půdní eroze projevila právě v severní Africe, jež se na čas stala hlavní obilnicí Říma.²² Velkoplošné zemědělství, zvláště v horkém africkém podnebí, bylo založeno na intenzivním zavlažování. To vedlo – podobně jako předtím v již zmíněné Mezopotámii – k vyplavování živin z půdy a následně k jejímu postupnému zasolování. Důsledkem degradace půdy v průběhu dalších staletí byla rozsáhlá desertifikace severní Afriky a jejím následkem hospodářský kolaps oblasti, kdysi jedné z nejbohatších v římském impériu. Jeho prvních příznaků si již ve 3. století všímal sv. Cyprián, jehož postupující vysychání pramenů a stále častější hladomory vedly k přesvědčení, že svět umírá. V mnoha oblastech severní Afriky se poušť rozšířila téměř až k pobřeží. Turisté, kteří dnes navštěvují ruiny kdysi kvetoucích římských měst v dnešním Alžírsku, Tunisu a Libyi, musejí mnohdy překonat dlouhou cestu pouští.²³

Tohoto neblahého vývoje někdejší římské Afriky²⁴ si poprvé povšiml slavný německý chemik Justus von Liebig při svém studiu dějin zemědělství v severní Africe. Podobně američtí autoři V. G. Carter a T. Dale ve své knize *Ornice v dějinách (Topsoil in the History, 1974)* popisují stav krajiny v okolí někdejšího římského města Thamugadi (dnešní Timgad v Alžírsku) následovně:

„Vodní i větrná eroze působily na krajinu. ... ruiny krajiny jsou dnes stejně působivé jako ruiny města. Z kopců byla splavena půda – příběh, který je zřetelně čitelný v celé oblasti.“

Výrazným zásahem do rázu krajiny byla i výstavba bombastických sídel nové římské šlechty – spekulantů, finančníků a jiných zbohatlíků z jezdeckého stavu. Ve svém moralistním rozhorlení nad úpadkem římské společnosti sklonku republiky k tomu Sallustius píše:

22) Ekonomické bohatství provincie Africa založené na exportu obilí se projevilo i v budování výstavných měst, množství mozaik symbolizujících luxus římského bydlení stejně jako ve vyspělé literární kultuře, která zde kvetla až do pozdní antiky, kdy se tato oblast stala jedním z nejdynamičtějších center křesťanské kultury.

23) Podobně zcela jinak vypadala i krajina starověkého Egypta, která měla ještě v římské době na mnoha místech spíše stále ještě obyvatelný polopouštní charakter. Svědčí o tom zbytky řady římských vojenských táborů nalézající se v oblastech Egypta dnes zcela překrytých neprostopnou pouští.

24) Postupná desertifikace severní Afriky nebyla ovšem pouze dílem Římanů. Výrazně se na ní podepsaly i pozdější klimatické změny stejně jako arabské nájezdy, při nichž docházelo k záměrnému kácení stromů v oázách a ničení zavlažovací infrastruktury.

„Má snad smysl, abych připomínal věci, které jsou neuvěřitelné pro každého, kdo je neviděl na vlastní oči? Že mnozí jednotlivci srovnávali na vlastní náklady hory do roviny či zasypávali moře a pokrývali je dlažbou?“

Catilinovo spiknutí

Tyto zábory půdy na soukromé „rekreační účely“ (vily, zahrady, letohrádky) spolu s růstem zastoupení pastvin na úkor obdělávané půdy a přesuny zemědělské produkce z centrálních oblastí říše do zámořských provincií v důsledku sociálně-ekonomických proměn antické společnosti vedly ke ztrátě potravinové soběstačnosti Itálie a její závislosti na zemědělském importu. Bez nadsázky zde můžeme hovořit o jakési starověké globalizaci, která se neprojevovala jen v ekonomické, ale i v civilizační a politické oblasti. Nejtíživěji se tato závislost projevila v případě samotného, v době vrcholného císařství milionového Říma, zcela odkázaného na dovoz obilí ze severní Afriky, zejména z Egypta a z oblasti tehdejší provincie Africa (dnešní Tunis), které se staly hlavními obilnicemi říše. Z těchto oblastí se dovážely dvě třetiny z celkového množství obilí potřebného k uživení obyvatelstva tehdejšího Říma. Tato závislost se však pro Řím stala fatální tehdy, jakmile začalo upadat i samotné severoafrické zemědělství nebo komunikační a obchodní trasy s Afrikou byly přerušeny v důsledku nepřízné počasí či – což byl mnohem častější případ – občanských válek nebo cizích invazí. Vzhledem k důležitosti přidělů obilí pro stále početnější vrstvy římské chudiny představovala taková závislost velmi negativní politický faktor, zneužívaný zejména v dobách občanských válek a při uzurpacích císařského trůnu. Jasnou charakteristiku neblahého stavu podává přípis římského císaře Tiberia (vládl 14–37 po Kr.) adresovaný římskému senátu, jak jej reprodukoval historik Tacitus:

„Proč tedy kdysi vládla šetrnost? Protože každý se krotil sám, protože jsme byli pány jediného města: ani lákadla nebyla táž, dokud jsme byli pány v mezích Itálie. Vítězstvími nad nepřáteli jsme se naučili promrhávat cizí, vítězstvími nad spoluobčany i své vlastní. Jak nepatrné je tohle, na co upozorňují aedilové? Jak to lze přehlížet, přihlédneme-li k ostatnímu! A nikdo, při Herkulovi, nepodá zprávu o tom, že Itálie potřebuje zahraniční pomoci, že živobytí národa římského je denně ohrožováno rozmary moře i vichřic. Nepomohou-li statkářům i čeledi i venkovu přebytky provincií, užijí nás asi naše parky a naše letohrádky? Tohle, otcové a přísedící, má na starosti císař; to když se opomene, vyvrátí to stát z kořene.“

Letopisy

Podobně zdrcující kritiku poměrů v římském zemědělství a ekonomice podává i autor odborné zemědělské literatury Lucius Iunius Moderatus Columella (žil v 1. pol. 1. stol. po Kr.):

„Dokud se ten obyčej zachovával a pole se obdělávala vytrvale a horlivě, mívali oni staří Sabinové, Quirité a pradědové římsí – byl i mezi meči a požáry a za nepřátelských vpádů hubících úrodu – vyšší sklizně než my, kterým přece dlouhý mír dovoloval a umožňoval zemědělství zvelebit. A tak v tomto Latii a v zemi Saturnově, kde poučili své potomky o polních plodinách bohové, tam nyní v dražbě pronajímáme dovoz obilí ze zámořských provincií, abychom netrpěli hladem, a uskladňujeme vinnou sklizeň z ostrovů kykladských a z krajů baetických i galských. A žádný div, když se obecně ujal a utvrdil názor už běžný, že zemědělství je práce špinavá a zaměstnání takové, ke kterému není třeba žádné průpravy ani návodu.“

O zemědělství 202

Podobným problémům již dávno před Římem ovšem čelily i některé starořecké městské státy, zejména Athény. Souhrou nepříznivých faktorů (populační růst, nedostatek úrodné půdy v poměrně hornaté krajině, vymýcení lesů) byly odkázány na dovoz dříví z Makedonie a dovoz obilí ze svých bohatých černomořských kolonií. Závislosti Athén na dovozu obilí z Černomoří využili za peloponéské války Spartané, když svým loďstvem zablokovali černomořské úžiny Bospor a Dardanely, a odřízli tak Athéňany od důležitého ekonomického zdroje. To motivovalo Athéňany k nezdařené Alkibiadově výpravě na Sicílii, která byla ve starověkém Středomoří jednou z dalších důležitých obilnic. Lze tedy bez jakékoliv nadsázky říci, že závislost na dovozu obilí byla pro antické státy stejně strategickým geopolitickým faktorem, jako je pro dnešní průmyslovou civilizaci závislost na ropě, uranu, případně vzácných nerostech (např. koltan) nezbytných pro výrobu v oblasti komunikačních a informačních technologií.²⁵

25) Třebaže bychom na základě těchto citací z antických pramenů mohli dospět k zdánlivě jednoznačnému závěru, totiž že degradace a nedostatek úrodné půdy byly jedním z faktorů úpadku antické civilizace, situace byla daleko složitější. Naopak v případě posledních tří staletí antického Říma máme doklady toho, že v římské říši existoval nadbytek půdy, o kterou nikdo nejevil zájem. Od 2. stol. se v celém impériu zvyšuje rozloha půdy ležící ladem. Historik Hérodianos se zmiňuje o tom, že již na sklonku 2. stol. císař Helvetius Pertinax nabízel zájemcům volný zábor půdy ležící ladem, a to jak v Itálii, tak v provinciích, včetně té náležející přímo císaři. Lze předpokládat, že problémy pozdně antického zemědělství měly spíše příčiny primárně sociální a ekonomické než ryze environmentální – totiž přesuny produkčních center v důsledku zmíněné proměny charakteru hospodářství a nepochybně i výrazný demografický úpadek římské společnosti.

Vedle reflexe ekologických problémů v literatuře se ovšem setkáváme i s konkrétními snahami o ochranu přírodních zdrojů. Za vlády císaře Hadriána (117–138 po Kr.) byl vydán zákon na ochranu libanonských cedrů.²⁶ Jak dokládá ve své studii Jarmila Bednaříková,²⁷ římské právo dbalo o pečlivou ochranu stromů. Stromy naklánějící se nad sousední domy nebo stínící na poli směly být pouze ořezány dle přesně daných kritérií. Právní dokumenty dokonce zmiňují školky pro pěstování stromů (*seminaria*).

S určitými ekologickými motivy se setkáváme i v Platónově utopické vizi ideální obce. Určující charakteristikou jeho vysněné obce je výrazný kolektivismus. Ten se v podobě požadavku sousedské solidarity ve vztahu ke společným přírodním zdrojům projevuje – zde musíme říci v rozumné podobě – i v oblasti ekologické. Nejvýrazněji se v této souvislosti věnuje vodě, obzvláště ve Středomoří klíčovému zdroji:

„Jestliže je na některých místech půda od přírody bezvodá, která nedrží vláhu přicházející z nebe a neposkytuje dostatek potřebného nápoje, kopejž na svém pozemku až po jílovou vrstvu, a jestliže v této hloubce nepříjde na vodu, bež si vodu od sousedů, až do množství potřebného k napojení pro každého z jeho domácnosti; pakli však jí není nazbyt ani u sousedů, ať si dá u agronomů stanovit jistou míru vody, kterou by směl čerpat, a tu ať si každého dne odbírá a tak se dělí se sousedy o vodu.“

Platón, Zákony, II, 844 b

„Voda při zahradničení je nade všechny věci obzvláště výživná, ale snadno zkazitelná; neboť ani půdu ani slunce ani vzduch, jež jsou spolu s vodami živiteli bylin vyrůstajících ze země, není snadno kaziti otravou nebo odváděním nebo i krádeží, ale u takových věcí, jako je voda, je všechno takové možné; proto také potřebuje pomoci zákona. Budiž tedy o tom tento zákon: Jestliže někdo úmyslně pokazí cizí vodu, ať pramenitou nebo nasbíranou, otravou, kopáním nebo krádeží, poškozený hledej práva u astynomů, prohlašuje svůj nárok za náhradu škody; jestliže někdo

26) Na rozdíl od jiných římských právních předpisů, tento Hadriánův zákon můžeme pokládat za první projev ochrany přírody motivovaný kulturně-estetickými, nikoliv pragmatickými ekonomickými důvody. Hadrián jako známý filhelén byl člověk výrazně estetického založení, který proslul až romantickým vnímáním přírody. Nechal si vybudovat známé letní sídlo v Tiburu u Říma proslavené nádhernými zahradaми a byl prvním a zřejmě i posledním římským císařem, který důkladně procestoval celou říši a seznámil se se všemi jejími přírodními i kulturně historickými pozoruhodnostmi. Je o něm např. známo, že se nechal vynést na Etnu, aby z ní spatřil východ slunce.

27) Bednaříková, Kysučan (2007: 18–27).

bude usvědčen, že poškozuj ve vodu nějakým otravováním, ať dá náhradu a kromě toho ať ještě vyčistí prameny nebo vodní nádrž, podle toho, jak vykladači podle zákonů v každém případě a pro každého určí náležitý způsob takového vyčištění.“

Platón, Zákony II, 845 d-e

Podobně zodpovědný přístup požaduje Platón i ve vztahu ke zvířím.

„Dále ať nenapadne žádného z mladých lidí ani lstivá touha po lovu na ptáky, nepřilíš ušlechtilá. Zbývá tedy našim zápasníkům jedině honba a lov na zvířata pozemní.“

Platón, Zákony II, 823 e²⁸

Středomořská krajina poznamenaná erozí – Chorvatsko, Pelješac

28) Lov zvířím měl skutečně pro antický svět závažné důsledky. V důsledku masového odchytu a dovozu zvířím pro hry v amfiteátrech celé římské říše byla v severní Africe rovněž vyhubena řada druhů do té doby běžně žijících divokých zvířím.

Platónovy environmentální požadavky představují nejrealističtější část jeho jinak dosti problematických představ o ideální společnosti. Nicméně ani ony nebyly v dané době uskutečnitelné. Tak jako se s rozvojem řecké civilizace připomínajícím v mnoha ohledech proměnu tradiční venkovské patriarchální společnosti v moderní kapitalismus s jeho výkonnou ekonomikou transformovala společnost, proměnil se i vztah k přírodě, nutno říci negativním a destruktivním směrem. I zde se ovšem Platón projevil jako velmi pozorný a všímavý pozorovatel, jak o tom svědčí jeho výše citovaný popis kácení lesů a následné eroze v Attice.

Často diskutovaným environmentálním fenoménem starého Říma je i chronická intoxikace římské populace olovem. To se dostávalo do těla tehdejších obyvatel jednak z olověného potrubí, jednak z olověných nádob, z nichž se pily nápoje, zejména víno. Olovo s vínem reagovalo a dodávalo mu nasládlou chuť, což – třebaže bylo některými tehdejšími odborníky kritizováno jako zdraví škodlivé – bylo naopak považováno za prostředek jeho zkvalitnění. Vzhledem k omezenému počtu dosud prozkoumaných a analyzovaných antropologických nálezů by však rozhodně bylo předčasné hovořit o nějaké plošné otravě olovem, vedoucí ke genetickému úpadku celé římské společnosti.²⁹

29) Navíc je třeba si uvědomit, že používání ve své době poměrně drahých olověných nádob bylo výsadou bohatých kruhů římské společnosti, takže i jeho případné zdravotní důsledky nemohly být v rámci celé antické populace jakkoliv statisticky významné.

5. Tvář venkovské krajiny – mezi divočinou a civilizací

Venkovská krajina antického světa procházela obdobnou proměnou jako evropská krajina od raného středověku až po industriální éru, tzn. od mýcení lesů až po kultivovanou zemědělskou krajinu. V klasické mediteránní antice se rozeznávají tři základní typy krajiny: kultivovaná zemědělská krajina, pastviny a totální divočina (Garnsey, Scheidel, 2004: 301). Pochopitelně mezi těmito typy existovaly přechodné zóny a jednotlivé typy se navzájem prostupovaly (např. pastevní lesy). Divočinu reprezentovaly hory a zejména les. Již v nejstarších lidských kulturách hrál les význačnou roli na všech rovinách civilizace, od té praktické a materiální až po náboženskou a spirituální. Dřevo bylo již od pravěku jedním z nejdůležitějších materiálů mnohostranně využívaným v každodenním životě, strom v řadě kultur představuje jeden z podstatných archetypů a duchovních symbolů. Nejstarší starověká společenství (Mezopotámie, Egypt) měla vesměs nedostatek lesů a kvalitního dřeva. V některých směrech bylo přitom dřevo jako surovina nenahraditelné (lodi, nábytek, součásti staveb apod.). Proto už v nejstarší epické památce lidstva, *Eposu o Gilgamešovi*,³⁰ najdeme motiv boje o les s kvalitním dřevem – zmíněné libanonské cedry. Na druhé straně již nejstarší starověké společnosti vnímaly ekologický význam stromů a lesů – např. ve starověkém Sumeru se setkáváme s příklady záměrného vysazování stromů.

Také v antice byla role lesa chápána jako mnohostranně užitečná, les byl oceňován v řadě svých aspektů. Velký význam měl např. v oblasti vojenství. Nešlo jen o využití dřeva při výrobě štítů nebo dřevěných součástí zbraní, ale i o mohutné dřevěné

30) *Epos o Gilgamešovi*: Např. sumerská verze z Nippuru, kde najdeme i tyto verše: „*Ten, kdo chtěl vykácet cedry, rád se do příprav pustil, Gilgameš král se s radostí do příprav pustil*“; dále srov. starobabylónskou verzi, tab. II. 3–5; asyrskou verzi z Ninive, tab. V.

konstrukce, jako byly válečné stroje (*catapulta, balista*) a obléhací věže. Při výšce hradeb 30–40 m musely tyto věže dosahovat stejné velikosti, a spotřeba dřeva tu tedy byla skutečně velká.

Velmi významnou strategickou surovinou bylo dřevo pro mocnosti s válečným loďstvem. Athény byly např. v době peloponéské války (druhá polovina 5. stol. př. n. l.) odkázány na dovoz dříví z Makedonie a o další zdroje jeho získávání jevíly velký zájem.³¹ I Římané, kteří měli velké válečné loďstvo od 3. stol. př. n. l., se velmi zajímali o makedonské lesy.³² Jinak byl Řím dřevem zásobován z Etrurie, Umbrie, Apenin, později také z různých dobytých oblastí mimo Itálii. Budování obchodních i vojenských flotil bylo jedním z hlavních důvodů rozsáhlého odlesnění. Tato souvislost je stejně patrná i ve středověké a raně novověké Dalmácii, jejíž pobřežní krajina byla fatálně poznamenána těžbou dřeva ze strany Benátčanů. Pro ně byla tato země hlavním dovozcem dřeva pro stavbu jejich ve své době největší flotily v Evropě – v rovinaté zemědělské a močalovité krajině v širokém okolí Benátek se totiž žádné lesy nenalézaly.

Zřejmě hlavním a dnes zcela podceňovaným a opomíjeným důvodem těžby je ovšem fakt, že v antice bylo dřevo hlavní energetickou surovinou. V teplém podnebí Středomoří nebyla jistě tou nejdůležitější potřeba otopu soukromých domácností, ale rozhodně bylo využíváno pro otop v lázních opatřených *hypocaustem*.³³ Povinnost starat se o topení v lázních patřila k nejvýznamnějším povinnostem římských občanů, zvaným *munera*. Hojně bylo rovněž využito dřeva na vaření, svícení (louče, i když daleko častější byly olejové lampy), a zejména v některých řemeslech, která jak svým rozsahem, tak organizací a technologiemi výroby měla zcela průmyslový charakter. Z vytěženého dřeva se ve velkém pálilo dřevěné uhlí, které sloužilo jako hlavní energetická surovina v kovářských a keramických dílnách i cihelnách. Antická průmyslová činnost měla daleko větší rozsah, než si dnes jsme schopni vůbec uvědomit. Např. attická keramika se vyvážela do celého Středomoří a těžba a zpracování železa těženého Etrusky na Elbě a taveného na italském pobřeží u měst Vetulonia a Populonia byly takového rozsahu, že obrovské haldy strusky, které po ní zůstaly, využívala Itálie k tavení oceli pro zbrojní průmysl ještě v době válečného nedostatku surovin za 1. světové války.

Dříví bylo také důležitou surovinou pro výstavbu domů (zejména v nejstarších obdobích antiky), v ýdřevu v dolech, výrobu vozů, nábytku, nástrojů, nádobí, vodovodních vedení, hraček, tesaly se z něj sochy. Řemeslníků pracujících se dřevem bylo v římské říši tolik, že se nelišili jen podle svých finálních výrobků, ale i podle druhů dřeva, které zpracovávali. Specializovanou profesí bylo i dodávání dřeva, které ob-

31) Thukyd. VI 90, 3.

32) Liv. XLV 29, 14.

33) Hypocaustum bylo podpodlažní vytápění pomocí soustavy cihlových kanálků, ve kterých koloval horký vzduch.

starávali tzv. *dendrofori*. Velký význam měl les pro zemědělství, byl vyhledáván jako místo vydatné, takřka celoroční pastvy dobytka.³⁴ Tzv. pastevní lesy tvořily značnou část zachovalých lesních porostů v celém Středomoří.

Rovněž tak byl les ceněn z hlediska civilizačního a ekologického. Podle architekta Vitruvia³⁵ žili lidé původně v lesích, jeskyních a na pastvinách porostlých stromy. Třením větví ve větru vznikl prý oheň. Les byl tedy podle něj pro člověka přirozeným prostředím a zrodila se v něm civilizace. Na jiném místě hovoří Vitruvius o důležitosti lesů pro vláhu a vodnatost určitého místa v krajině a podobně hodnotil funkci lesa již v 5. stol. př. n. l. i řecký lékař Hippokrates.³⁶

Lesy byly v Římě většinou majetkem státu, součástí státního půdního fondu zvaného *ager publicus*. Z něj bylo ovšem možno si pronajímat velké plochy půdy. Na pronajaté půdě se samozřejmě nacházely i lesy, takže ve vlastnictví státu zůstávaly většinou lesy horské (např. v Apeninách). Podpora výsadby a ochrany lesa existovala v římském Egyptě, kde byl nedostatek lesních porostů zvláště citelný a kde se o stejnou politiku pokoušeli už Ptolemaiovcí v předchozí době helénistické. Podle Vitruvia³⁷ se kácet v lese mělo jen od podzimu do počátku jara. Autor to ovšem zdůvodňoval vyšší kvalitou dřeva, nikoli ohledem vůči stromům. Přesto římské právo znalo poměrně důkladnou ochranu stromů, z níž můžeme usuzovat i na ochranu lesních porostů. Soubor výroků významných římských právníků 2.–3. stol. n. l., tzv. *Digesta*, vytvořený v první polovině 6. stol. (součást kodifikace, zvané běžně *Corpus iuris civilis*), dokazuje, že římský občan nesměl libovolně porazit strom.³⁸

Co se zalesněnosti římské říše týče, je nutno k jejím lesním zdrojům počítat i lesy v okrajových územích, jako byly např. lesní porosty v Porýní a Podunají nebo v severní Gallii, Makedonii apod. Tzv. Hercynský les v rýnsko-dunajském pohraničí měl např. podle Caesara délku větší než 60 denních pochodů, tedy větší než 1 800 km, a Římané jej aspoň zčásti mohli využívat. Vitruvius³⁹ hovoří na přelomu našeho letopočtu o značné lesnatosti Apenin. Ještě v první polovině 5. stol. byl podle údajů z tzv. barbarských zákoníků dostatek lesů k dělení mezi původní obyvatelstvo a přistěhovalé barbarské spojence v údolí Rhony i v oblastech jižně od Loiry. Zajímavé údaje, tentokrát opět o lesnatosti Itálie, přinášejí pro dobu těsně po polovině 5. stol. verše básníka Sidonia Apollinaria, ve kterých se říká (o císaři Maiorianovi):

34) Colum. VII 9.

35) Vitruv. I 1, 1.

36) Vitruv. VIII 1, 6.

37) Vitruv. II 9, 1.

38) Dig. XLIII 27.

39) Vitruv. II 10, 1.

„Mezitím stavíš loďstvo na obojím břehu, středomořském i Jaderského moře, padá pro tebe do vod všecken les a tvůj svah, Apennine, bohatý jenž jsi dřevem pro výstavbu lodí a příliš dlouho již po obou stranách jsi kácen – neméně posílá do moře lesů, než kolik tam proudí tvých vod.“

Carmina V, 441–445

Verše jsou důležité tím, že ukazují lesnatost i vodnatost Apeninského pohoří na konci antiky. Ve druhé polovině 5. stol. byl dostatek lesů i na Korsice. Victor, biskup z města Vity v západořímské severní Africe, popisuje trest pro katolické biskupy, které ariánský vandalský král Hunerich r. 484 vypověděl na uvedený ostrov, aby zde káceli dřevo na stavbu vandalských válečných lodí.

Ve vztahu k lesu nalézáme tedy v antické kultuře celou řadu protikladů. Na jedné straně se stromy a lesy těšily až posvátné úctě, na druhé straně byly bezohledně exploatovány způsobem, který místy narušil až samotné základy středomořských ekosystémů. Setkáváme se také s příkladnými opatřeními na ochranu lesů a zároveň s překvapivou skutečností, že i na samotném sklonku antiky byl v některých oblastech římské říše lesů nadbytek.

Ještě dynamičtějším vývojem než lesy procházela kultivovaná zemědělská krajina, jejíž podobu určoval vývoj zemědělství, ekonomických systémů a státních celků. Stejně tak tvář krajiny poznamenal vývoj vztahů mezi městem a venkovem. Ve starších epochách vývoje římské civilizace existoval jen nepatrný rozdíl mezi městem a venkovem a řada měst měla v podstatě venkovský charakter – mnozí obyvatelé měst i vážení občané byli v podstatě zemědělci vlastníci půdy za městem.⁴⁰ Např. z 600 až 700 městských států, které existovaly v klasickém Řecku, jen několik málo z nich (Athény, Korint, Théby) mělo vysloveně městský charakter (Garnsey, Scheidel, 2004: 25). Postupně se však tento rozdíl prohlubuje. Zatímco města zaznamenávala bouřlivý demografický růst a civilizační rozvoj, venkov se i nadále vyznačoval poměrně nízkou životní úrovní.⁴¹ Zvláště v helénistických státech a Římě potom měly na krajinu dopad i ekonomicko-sociální změny v zemědělství. Drobní rolníci postupně zbankrotovali a odcházeli do měst, kde vytvářeli masy městské chudiny, a pozemkové vlastnictví se koncentrovalo v rukou bohatých latifundistů. To se samozřejmě odrazilo i v podobě zemědělské krajiny. Dalším faktorem byla rozpínavost římské říše. Spolu s římskou expanzí se šířil systém parcelace půdy (tzv. centuriace), jejíž podoba je dobře viditelná

40) Garnsey (Garnsey, Scheidel, 2004: 30) definuje tento typ obyvatel jako „přes den venkovan, v noci měšťan“.

41) Jedinou výjimku v tomto ohledu představovali vojenští veteráni, protože byli osvobozeni od daní (Garnsey, Scheidel, 2004: 98).

z fotografií získaných metodou letecké archeologie v severní Africe. Na rozdíl od středověké Evropy, v níž se z bezpečnostních důvodů populace soustředila do uzavřených, občas i opevněných vesnic, antická zemědělská krajina představovala otevřený prostor, jednotlivé statky a usedlosti byly volně rozprostřeny v krajině (Garnsey, Scheidel, 2004: 113).

Maxentiova vila u Via Appia podává svědectví o potřebě úniku římských elit z města do volné venkovské krajiny.

6. Vzhůru do města

Po dlouhá staletí žily antické společnosti životem chudé kmenové společnosti zakotveným v agrárním cyklu, a třebaže vytvořily městské státy, měla tato města spíše venkovský charakter a byla výrazně vázána na své zemědělské zázemí. Zvláště Řím představoval v podstatě agrární, venkovskou společnost s mnoha vytrvale přežívajícími rysy rodového zřízení. Pasterectví a zemědělství – prokládané občas obrannými a stále častěji i útočnými válkami – představovalo základní způsob obživy. O vázanosti tehdejší římské společnosti na zemědělský způsob života nás dodnes přesvědčují etymologie řady latinských slov (např. *pecunia* = peníze < *pecus* = dobytek; *delirium* = původně vybočení z brázdy, přeneseně pak třestění, blouznění < *lira* = brázda). Samotné město Řím mělo venkovský ráz. V souvislosti s charakterem antických měst je ovšem zapotřebí si uvědomit, že antická města – bez ohledu na svůj skutečný ráz – nepředstavovala pouze jednotku geografickou a demografickou, ale především právní, politickou a náboženskou. Město tvořilo obec, společenství občanů (řecky *polis*, latinsky *civitas*) řídicích se daným právním systémem a současně bylo jednotným kultovním prostorem vymezeným posvátnou hranicí – *pomerium* –, spojeným tímž společným kultem.

V důsledku ekonomického rozvoje podníčeného vojenskou expanzí a vlivem sousedních vyspělých civilizací Etrusků a později především Řeků se římský životní styl zásadně proměnil. Dochází k prudké urbanizaci, město (velké metropole helénistického světa, později i Řím a další velká města na latinském Západě) se stává nejen politickým a hospodářským, ale zároveň civilizačním centrem. Svědčí o tom i latinské substantivum *urbanitas* (= zdvořilost, kultivovanost, civilizovanost, uhlazenost) odvozené od slova *urbs* (= město). Tento pojem je používán nejen v oblasti chování a mravů (etika, etiketa), ale např. i jazykového projevu, stylu a celkové civilizovanosti. Naopak příjmení *agrestis* (< *ager* = pole) a *rusticus* (< *rus* = venkov) vedle svých původních významů venkovský, selský získala i význam hrubý, neotesaný. Nepřímo o této zásadní civilizační proměně vypovídá i slovo *pohan* (< *paganus* = venkovský < *pagus* = vesnice), jímž obyvatelé již christianizovaných měst s despektem označovali venkovany, kteří ještě praktikovali původní starověké náboženství.⁴² S touto společen-

42) Ostatně podobně zajímavou vypovídací historicko-sociologickou hodnotu mají i naše slova *zdvořil-*

skou proměnou měst souvisela pochopitelně i proměna urbanistická. Sídla, která měla venkovský, v lepším případě maloměstský charakter, se postupně měnila ve skutečná kosmopolitní velkoměsta se všemi světlými i stíny nového způsobu života, včetně těch environmentálních. Třebaže antickou společnost nesužoval nadměrný automobilismus či těžký průmysl, ani antická města nepředstavovala nějakou environmentální idylu, jak by nám mohly mylně naznačovat jejich impozantní ruiny, obvykle zasazené do nádherného přírodního prostředí na mořském pobřeží nebo se scenérií hor na obzoru. V rozporu s některými povrchními představami o antickém způsobu života měla totiž antická velkoměsta svou dvojí tvář. Jejich reprezentační centra a rezidenční čtvrtě elit se sice vyznačovaly estetickou architekturou i mimořádným komfortem, jejich infrastruktura byla v mnoha ohledech imponující – např. starověký Řím měl lepší zásobování vodou než celá řada soudobých metropolí. Ve stínu impozantních a mramorem oplývajících for, chrámů a správních budov však byla přítomna bída, nelad a špína chudších čtvrtí, připomínajících spíše dnešní lavinovitě rostoucí velkoměsta ve třetím světě. Množství exhalací z otevřených pouličních řemeslnických dílen, přelidnění, všudypřítomný hluk a „středomořsky“ ležérní hygiena⁴³ činily život v nich zvláště v horkých letních měsících vysloveně nesnesitelným. Doléhala na ně celá řada negativních aspektů městského života, jaké známe i ze současnosti. Navíc trpěla dopravními zácpami, byla vystavena nebezpečí požárů, jejichž obětí se několikrát stal i samotný Řím (největší požáry se odehrály za vlády císařů Nerona a Tita). Příčinu jejich rychlého šíření vysvětluje historik Tacitus i urbanistickým neladem, velkým nakupením domů, skladišť a obchodů, jakož i křivolakými uličkami starého Říma, které ovšem byly po následných přestavbách postupně eliminovány ve prospěch moderních, přímočarých a širokých městských tříd.

„Tam v krámech, v nichž bylo uloženo hořlavé zboží, najednou vypukl oheň, ihned zmohutněl a větrem se rychle rozpoutal a zachvátil cirkus po celé délce. Paláce totiž nebyly opatřeny ochrannými štíty ani chrámy nebyly obehnány zdmi a vůbec žádná překážka neležela v cestě. Požár se prudce rozšířil nejdříve po rovině, potom vystupoval do vyšších poloh a zase pustošil nížiny a předstihl všechna ochranná opatření rychlostí

lost, dvornost (< dvůr), něm. *Höflichkeit* (< Hof) či angl. *courtesy* (< court). Třebaže již od vrcholného středověku či nejpozději renesance je naše evropská civilizace primárně civilizací městskou, odkazují k době, kdy centrem kultury, a tudíž toho, co bylo považováno za normu dobrých mravů, byl dvůr – ať již královský či dvory aristokratické.

43) Stav životního prostředí v římských městech výstižně vykresluje rakouský archeolog a environmentální historik Günther Thüry ve své monografii *Müll und Marmorsäulen. Siedlungshygiene in der römischen Antike* (Thüry, 2001).

zla a také z toho důvodu, že město bylo vydáno v nebezpečí pro své úzké a krivolaké uličky a nepravdělné řady domů, jaké měl starý Řím.“

Letopisy XV, 38

Atmosféru přelidněných městských čtvrtí výstižně popisuje římský satirik Iuvenalis ve svých *Satirách* (I, 3):

*„Nadto nás předstihne ještě, když nám tu překáží v spěchu
vlna, jež před námi stojí, a vzadu svírá nám záda
lidu široký zástup; ten loktem do tebe vrazí,
tvrdou žerdí zas onen, ten latí tě do hlavy praští,
jiný zas velikým džbánem. I boříš se nohama v blátě,
občas šlápne tě bota a v palci máš vojenský cvoček ...
Pohleď na mračna kouře, v nichž k hostině spěchají lidé!
Účastníků je stovka a každý má kuchyni s sebou.“*

Satiry, I, 3, 247–254

Antická města byla ve své podstatě i průmyslovými a dopravními centry, která generovala velký hluk a znečištění. Z důvodu ochrany před hlukem byl např. v řadě římských měst zakázán noční provoz povozů. Objem antické ekonomiky a míra znečištění nabyly takového rozsahu, že z doby největší ekonomické i politické expanze antické civilizace mezi 1. až 4. stol. po Kr. jsou doloženy výrazně vyšší koncentrace chemických exhalací ve vrstvách grónských ledovců. Na ochranu ovzduší musela státní moc dokonce vydávat zvláštní předpisy. Unikátní doklad takového zeleného zákonodárství představuje zákon dochovaný v Theodosiově kodexu (14, 6, 5):

*„Císaři a augustové Honorius a Theodosius Aetiovi, prefektu města.
Všechny vápenky v celém prostoru mořského břehu mezi amfiteátre
a přístavem božského Juliána nařizujeme zrušit, a to v zájmu zdraví pře-
velikého města a kvůli sousedství našeho paláce: nikomu ať se neudílí
povolení pálit v těch místech vápno.“*

V pozdní antice dochází v důsledku ekonomicko-politických změn k postupnému úpadku měst, jenž je spojen s hospodářským ožebračením středních vrstev městského obyvatelstva, tzv. kuriálů. Ti byli v kasárenském systému římského dominátu stále více zatěžováni daněmi a různými veřejnými povinnostmi (*munera*), tzn. v podstatě museli vlastními daněmi i prací sanovat provoz upadajících a chudnoucích měst. Výsledkem

bylo postupné sociálně a ekonomicky motivované vylidňování měst.⁴⁴ To je neklamným znakem sociálního úpadku – ve srovnání s migrací venkovského obyvatelstva do měst spojeného s rozvojem urbánní civilizace. Antická města postupně změnila svou tvář a vylidňovala se. Veřejné budovy i obytné domy chátraly. Příznakem tohoto jevu je např. budování pohřebišť v místě někdejších obytných čtvrtí. Zkázou měst dovršil vpád germánských kmenů a kolaps Západořímského impéria a celé antické civilizace. Ve vylidněných městech se zbytky obyvatelstva koncentrovaly pouze v jejich centrech, která se pod vládou nových pánů proměnila ve vojenské pevnosti. Na jejich stavbu byl pochopitelně využíván materiál z někdejší sofistikované antické architektury. Zbývající části měst se postupně proměňovaly v ruiny anebo byly využívány jako pohřebiště, pastviny či pro zemědělské účely. Tento stav se nevyhnul ani slavnému římskému Foru Romanu, na němž se pásly kozy. Dokladem demografického úpadku měst je např. fakt, že zatímco na vrcholu císařského Říma v něm žil přes milion obyvatel, v 6. stol. to bylo pouhých 20 000 lidí.

Řím: Forum Romanum

44) Tento proces samozřejmě nesmíme zaměňovat s „prázdninovou“ migrací městských elit na jejich venkovské statky a sídla na vrcholu republiky a v prvních třech staletích římského císařství, jak o něm pojednáme v následujících kapitolách.

7. Vzhůru z města a kult venkova

Navzdory některým výše zmíněným opatřením směřujícím ke zlepšení kvality městského života byl život ve velkých městech antického světa natolik nesnesitelný, že příslušníci horních vrstev se na letní měsíce stěhovali na své letní vily v lázeňských místech na pobřeží či v horách.⁴⁵ Něco zcela podobného pozorujeme u Arabů v době, kdy již vytvořili svůj chalífát a žili ve velkoměstech, jako byla Alexandrie, Damašek, Bagdád. Mnozí z nich byli velmi bohatí, ale neztráceli touhu po životě ve svém původním přirozeném prostředí, poušti. Nejprve zde žili ve stanech jako kdysi, později se ovšem uchylovali do krásných zámečků vystavěných v poušti.⁴⁶ Důvody svého úniku z města do náruče přírody popsali antičtí básníci výstižnými verši, které zcela souzní i s životními pocity moderního člověka:

*„Dej sbohem nudě života v přepychu,
jdi, opusť stavbu strmící k oblakům
a potlač obdiv k lesku Říma,
plného bohatství, par a hluku.“*

Horatius, Epódy XXIX

S únikem do přírody blízce souvisely i sympatie k prostému venkovskému životu. Důvody, které odváděly lidi z města na venkov, byly tytéž, které je pudily do

45) Četné doklady o proměně vnímání města nám opět podává i sémantický vývoj některých latinských slov, u nichž došlo k určitému rozšíření významové škály. Např. slovo *rusticitas* nese vedle významu *venkovská neohrabanost, hrubost* i kladný význam *venkovská prostota* (Pražák, Sedláček, Novotný, 1955: 1164; OLD, 1982: 1671), naproti tomu tradičně kladně vyznívajícím mnohovýznamovým adjektivum *urbanus* se vyskytuje i ve zřetelně pejorativním významu *pouliční, dotěrný* (Pražák, Sedláček, Novotný, 1955: 1350; OLD 1982: 2105).

46) Srov. např. báseň manželky prvního ummajovského chalífy Mucawíji Majsúny, která žila v syrském Damašku: „*Kousek chleba u stanové plachty milejší je nežli sladký koláč jíst. Nad bubínku hlahol, rachočení zvonků milejší je větrů po všech roklích svist.*“ (Petráček, 1977: 61)

přírody – stres, přelidnění, pocit neúčelnosti městského kolotání. Pocity dobových autorů plně korespondují s naším vlastním negativním vnímáním hektické současnosti a jsou dobrým příspěvkem do debaty o „ekologii času“.⁴⁷ Výstižně tento svůj velmi moderní pocit z tlaku městského způsobu života a roztržitého času popisuje Plinius Mladší:

„Je to zvláštní, že vydáváš-li v Římě sám sobě počet z jednoho každého jednotlivého dne, všechno to hraje, nebo se alespoň zdá, že hraje, ale spojíš-li několik dní dohromady, nehraje to. Zeptáš-li se totiž někoho ‚Co jsi dnes dělal?‘, odpoví ‚Byl jsem při slavnosti oblékání mužské tógy, účastnil jsem se zasnub nebo svatby, ten a ten mě požádal o zapečetění závěti, ten a ten o hájení na soudě, ten a ten, abych dělal poradce.‘ Toho dne, kdy to děláš, zdá se ti to nutné, avšak uvědomíš-li si, že jsi to dělal den co den, dojdeš k názoru, že jde o nicotnosti; ten dojem je ještě silnější, když odjedeš z města. Tehdy tě totiž napadne: ‚Kolik dní jsem strávil tolika malichernostmi?‘ A proto také ty, jakmile se naskytne příležitost, nech stranou ten zbytečný ruch a shon i hloupé starosti a věnuj se ušlechtilým zábavám i odpočinku.“

Dopisy I, 9

Obdobně své pocity z městského života popisuje Horatius:

*„Mimoto myslíš si snad, že básně mohu psát v Římě,
tam, kde je nesnázi tolik a tolik starostí?“*

Listy II, 2, 65–66

Bohatí příslušníci elity hledali na venkově především prostotu a přirozenost, které velkoměstský způsob života potlačoval. V následující pasáži staví Horatius do protikladu civilizační vymoženosti římského města s prostotou venkova a důvěrnou blízkostí spontánní přírody:

*„Voní a skvěje se trávník snad hůř než mozaika podlah?
Je snad čistější voda, jež ve městě div netrhá roury,
nežli je ta, co kvapí a v plynoucím potůčku bublá?“*

Listy I, 10, 19–21

47) Tématu vnímání času v historii a dnes a otázkám ekologie času se věnuje Hana Librová ve své knize *Vlažní a váhaví* v kapitole „Pomalů, nebo s časem o závod?“ (Librová, 2003: 115–144).

S odchodem na venkov byl spojen obdiv k rolnické práci. Tento zájem byl podnícen zejména reformní politikou prvního římského císaře Augusta (podrobněji viz níže), usilujícího o obnovu italského zemědělství a znovuobnovení respektu k rolnickému stavu, tvořícímu kdysi základ římské společnosti. Příslušníci římské společenské smetánky (včetně slavných básníků Vergilia a Horatia a epistolografa Plinia Mladšího) si pořizovali nejen luxusní venkovské vily, jejichž některé popisy přiblížíme níže, ale i statky, které jim dotvářely kolorit venkova a rolnické práce. Ve volném čase se bavili jejich správou (nikoliv ovšem rolnickou manuální prací). Výrazem těchto sympatií jsou i jejich četné verše. Např. Vergilius ve své sbírce *Georgika*⁴⁸ (Zpěvy rolnické) opět staví do protikladu nepřirozený způsob městského života a klidnou prostotu rolnického života na venkově:

*„Jak jsou rolníci šťastni, když vlastní výhody znají!
Poctivá zem jim sama a daleko svárlivých bojů
dává výživu snadnou, již rodí jim v hojnosti z půdy,
třebaže vysoký dům, jenž hrdým pyšní se vchodem,
za rána klientů proud jim ze všech nechrlí komnat,
třebaže vchod, jenž želvou se skví, v nich nebudí touhu,
nebudí korintské vázy ni zlatem vyšívané šaty,
třebaže foinický nach jim nebarví bělostnou vlnu,
třebaže skořice vonná se nemísí s olejem čistým.
Zato má bezpečný klid, má úskoků neznalý život,
doma má hojnost všeho, má poklid na širých polích,
jeskyně, jezera živá a krásná, údolí chladná,
veselé bučení skotu a lahodný pod stromem spánek
vždycky tam má, tam pastvin je dost, těž brlohů šelem,
junáctvo ztužené v práci a skrouným potřebám zvyklé.
Jsou tam slavnosti bohů, ctěn kmet, tam naposled vtiskla
u nich šlépěje své, když prchala ze světa Díké.
... Kdyby však studená krev v mém srdci mi překážkou byla,
že bych nemohl uniknout až do těchto přírodních tajů,
v poli chci zálibu míti a vlaživých v údolí proudech,
tmavý chci milovat les, byť bez slávy, milovat řeky.
Kde jsou sperchejské kraje, kde Taygetos slavený rejem*

48) Jak uvádí Conte (2003: 263–265), právě Vergiliova *Georgika* jsou literárním výrazem Augustova programu obnovy zemědělství a zároveň obrody národního mýtu (vymezení se Itálie proti Východu). V této souvislosti je ovšem paradoxní, že minimálně po formální stránce právě Vergiliova poezie symbolicky dovršuje definitivní propojení římské literatury s kulturními hodnotami helénistického světa.

*dívek lacedaemonských? Ó, kdo by mě postavil v chladná
údolí Haemu a větví mě obestřel úžasným stínem?“*

Georgica II,459–480

Vlastnictví těchto statků téměř neodmyslitelně patřilo k životu příslušníků společenské elity a bylo součástí jejich relaxace. Jednak šlo o jakousi velkoměstskou manýru, zároveň však o návrat k starořímským tradicím, které se zvláště na počátku principátu za Augustovy vlády staly nejen dočasnou módou, ale přímo politickým programem. Jak jsme již výše uvedli, ve svých počátcích totiž Řím představoval rurální společnost, i mnozí známí mužové Říma byli v podstatě především rolníci, kteří se vlastní vojenské a politické kariéry věnovali vedle základního zdroje své obživy – zemědělské práce. Za různými státními povinnostmi či do války odcházeli doslova „od pluhu“. O potřebě tohoto návratu k půdě uprostřed velkoměstského života opět vypovídají následné Horatiovy verše:

*„To bylo vždycky mým přáním: mít pozemek v nevelké míře,
kde by i zahrada byla a poblíž příbytku pramen
živé vody a nad tím i kousíček lesa ...“*

Satiry II, 6, 1–3

Ze znechucení komplikovanou materiální civilizací a s návratem k přírodě a venkovu pak úzce vycházela touha po skromnosti, soběstačnosti, nezávislosti na umělých potřebách civilizace. Ve svých básních ji vyjadřoval zejména hlasatel „zlaté střední cesty“, již vícekrát citovaný Quintus Horatius Flaccus (65–8 př. Kr.):

*„Zlato mívá svůj rub: starost a stálou chuť
ještě bohatším být. Právem vždy děsí mě,
Maecenate, jenž smíš zdobit stav jezdecký,
sebe stavět všem na odiv.
Kdo si dokáže víc odřeknout, dostane
tím víc od bohů: chci posílit řady těch,
kdož si nepřeje nic; s nadšením pomýšlím
prchnout z tábora bohatých.“*

Ódy III, 16

Ruku v ruce s potřebou skromnosti šla zároveň kritika, dnešními slovy by se dalo říci až ekologicky zaměřená, rozmařilého konzumního způsobu života římských elit. Například zřejmě nejznámější římský stoický filozof Lucius Annaeus Seneca (asi 4 př. Kr. – 65 po Kr.) ve své *Útěše pro matku Helvii* píše:

„Jací ubožáci jste vy, jejichž patro podráždí jen drahá jídla! Drahými je však nečiní skvělá chuť nebo příjemný pocit v hrdle, ale vzácnost a obtížnost při opatřování. Nač by jinak potřebovali tolik umění sloužících břichu, kdyby se chtěli vrátit k zdravému rozumu? Nač všechno to obchodování? Pustošení lesů? Prohledávání mořských hlubin? Všude leží potraviny, na každém místě je příroda připravila, ale oni chodí kolem nich jako slepi a běhají po všech krajích, plaví se přes moře a dráždí hlad velkým množstvím, ačkoliv by jej mohli utišit malým.“

Útěcha pro matku Helvii X

S rozvojem sofistikované urbanizované civilizace v helénistickém světě a později v římské říši začínají citlivější lidé z řad bohatých horních vrstev pociťovat tíseň z ruchu městského života a potřebu úniku, jak jsme to již popsali výše. Na pozadí kontrastu města a venkova, města a volné krajiny, případně i „divoké“ přírody se potom rodí

Via Appia

nová percepce antické krajiny, která se stává fenoménem literárním, architektonickým, zahradnickým, sociálním i environmentálním. V obraze krajiny na vrcholu antiky se tak střetávají dvě zásadní tendence – na jedné straně vnímání přírody a krajiny jako posvátného, sakrálního prostoru, „místa, kde se zjevuje bůh“, na straně druhé krajiny jako esteticky působivého prostředí, v různé míře modelovaného člověkem.

Pokud se už nedovedli odpoutat od městského komfortu, přivolávali si přírodu alespoň ve svých literárních a výtvarných vizích i rafinované architektuře. Antická městská i venkovská architektura vytvářená pro potřeby elity se vždy nalézala v harmonickém souladu s krajinou, ať již přímořskou či horskou, jak to dodnes ukazují malebná torza vil (ale většinou i měst) v Řecku, Malé Asii, na středomořských ostrovech i v severní Africe. Stejným vkusem vynikaly letohrádky a venkovská sídla, zkrášlená zahradami, umělými jezírky, vodopády, vodotečemi, kašnami. Toto všechno názorně ilustruje známá Hadriánova vila v Tiburu (dnešním Tivoli na předměstí Říma). Podobně podle svědectví římského životopisce Suetonia⁴⁹ vyhlížel i honosný Neronův palác, známý Zlatý dům (*Domus aurea*), vybudovaný v samotném centru Říma, který byl prý zkrášlen krajinkami s poli, vinicemi, pastvinami a lesy. Rovněž domy středního stavu a horních vrstev byly vždy stavěny tak, aby i jejich vnitřní prostor byl maximálně otevřený do krajiny (atrium, peristyl, zahrady). Rovněž tak výtvarné umění vynikalo množstvím přírodních námětů (krajiny, zvířata) a ornamentů (rostlinné prvky).

I v případě umělých zásahů do krajiny lidé pociťovali naléhavou potřebu přirozenosti, byť jí dosahovali za cenu rafinované architektonické hry. Přesvědčit nás o tom mohou i popisy, které svým vilám a přírodě v jejich okolí věnoval římský politik a epistolograf Plinius Mladší (61/62 – asi 114):

„Je tam velký hukot a moře kolem je bílé pěnou. Na balvany potom přijdou pilíře, takže postupem času to bude vypadat jako přirozený ostrov.“

Dopisy VI, 21

„Přirozená louka za zdí je stejně krásná na pohled jako ona umělá zahrada.“

Dopisy V, 6

„Krajina je nádherná: Představ si jakýsi obrovský amfiteátr, jaký dovede vykouzlit jen příroda: široká a rozlehlá rovina, vroubená věncem hor. Horské hřebeny jsou porostlé vysokými prastarými lesy. Příležitostí

49) Suetonius, *De vita Caesarum*, Nero 31.

k lovu nejrůznější zvěře je v nich dost a dost. Doleji po horských svazích jsou všude lesy nižší a mezi nimi se zvedají kopce s dobrou úrodnou půdou.“

Dopisy V, 6

Obdiv k přírodě ovšem neznamená návrat k vysloveně přírodnímu způsobu života. Vždy se jednalo o obdiv z bezpečné vyhlídky vším komfortem vybavené vily. Sám Plinius se v tomto ohledu uprostřed svého vytržení nad krásami přírody poněkud prořekl:

„Malé obelisky ze zimostrázu se střídají s ovocnými stromy, takže uprostřed městských vymožeností je tu najednou jako by nefalšovaná příroda.“

Dopisy V, 6

V dalších pasážích Pliniova dopisu se již objevuje odlišná představa o přírodních krásách:

„Před sloupovou chodbou je květinová terasa, rozdělená v záhony rozmanitých tvarů, lemované zimostrázem; odtud dále se povolně svažuje travnatý koberec, na němž jsou ze zimostrázu vyznačeny různé postavy zvířecí, stojící vždy dvě proti sobě, a pod ním na rovině je záhon akantu tak jemného, že se jen vlní. Kolem něho se vine pohodlná cesta k procházkám, vroubená nízkými a rozmanitě stříhanými keři, a kus dál obíhá na způsob závodní dráhy v cirku alej, lemovaná zimostrázy všelijakých tvarů a nevysokými stromky, které se často přistřihují. ... Někde se ti objeví malá louka, jinde opět zimostráz, zastřížený v nejrozmanitějších tvarech, tu a tam i v podobě písmen, udávajících jméno pánovo nebo jméno zahradníka-umělce; střídavě se tu zvedají drobné pyramidy, mezi něž jsou zase vtroušeny ovocné stromy. A uprostřed těchto docela velkoměstských sadů jsi najednou překvapen koutkem téměř venkovským. Střed dráhy je z obou stran ozdoben platany více zastříženými; za nimi je záhon, který se vlní kadeřavým akantem, a ještě dále jsou keře, zpodobující různá jména.“

Dopisy V, 6

V této poslední pasáži máme tedy před sebou obraz pěstěné, takřka versailleské krajiny, kde je venkovská krajina pouze jakousi umělou kulisou. Podobně i srovnání

dalších pasáží z Pliniových dopisů opakovaně zdůrazňujících přirozenost přírodního prostředí či jeho zdařilou imitaci nám však ilustrativně naznačuje, že stejně jako v evropském novověku, už i v antice byla oceňována jak krajina přirozená (v podstatě „divočina“) či její záměrná imitace,⁵⁰ tak krajina umělá, zkulturnovaná a zkrášlená člověkem, někdy až s rokokovou hravostí.⁵¹ Výstižně tento přístup ke krajině definuje Simon Schama: „Ve všech těchto případech je zřejmé, že jsou zde opěvovány přírodní formy, zároveň je tu však snaha eliminovat jejich nevzhlednost a rušivost.“ (Schama, 2007: 578) Jako by to tedy byla už antika, která vytvořila známou dichotomii francouzského a anglického parku. Tato přičesaná přirozenost je však považována za hodnotnější než přírodě vzdálený život ve městě⁵² a za zdroj bytostně individuálního estetického prožitku.

Ovšem i volná krajina hluboce inspirovala antické básníky od raného Řecka až po úpadkové období římské literatury. Její tvářnost a proměny představovaly častý motiv řady lyrických básní, jak dokládají např. následující Horatiovy verše:

*„Roztál zas všechen sníh a louky se pokryly trávou,
listím se odívá strom;
země mění svou tvář a poslušně do říčních koryt
vrací se vzedmutý proud.
Grácie, nymfy a s nimi dvě sestry, už úplně nahé,
do tance daly se zas.“*

Epódy IV, 7

Lyrická líčení přírody jsou často propojena s motivem lesa, jara, klidu, ticha, místa milostných schůzek a citů, panenské a neporušené divočiny. Lze tedy říci, že antická metaforika přírody je spojena s vysloveně moderními psychologickými asociacemi. Např. básník Tiberianus ve své básni *Jarní procházka* píše:

*„Čněl tu porosený lesík mezi vlhkou trávou luk,
z četných zřidel proudily tu bublající potůčky,
a ty šinoucí se toky v jasných kapkách proudily.
Mech a svěží zeleň myrty opředly v svém nitru sluj.“*

50) Jsou to právě Pliniové dopisy, které nám podávají ilustrativní svědectví o tom, že bohatí a oduševnění majitelé římských vil cítili potřebu rafinované hry na přirozenost.

51) K tomu více Bednaříková a Kysučan (2007: 18–27).

52) K percepci krajiny v antice a jejímu reálnému utváření a vztahu k ní podrobněji *Mensch und Landschaft in der Antike* (1999).

*Všude v těchto stínech ptactvo, nad tvé zdání zpěvnější,
hlaholilo jarní písní, šepotalo milostně;
šumot hovorného proudu splýval s listů projevů,
z kterých vyloudila píseň zpěvná musa zefyru.“*

Příroda, zejména určité její výseky – lesy, háje, hory, potůčky, studánky, louky – plní roli určitého *locus amoenus*, tvořícího rámec nejrůznějšími stránkami lidského života a aktivitám, které s daným místem souvisejí, např. v případě lesa lovu, jak je tomu v následující básni římského básníka Sexta Propertia:

*„Já se tu oddám lovu; již nyní mě radostí plní
vzdávat Dianě oběť, Venuši odpírat dar.
Počnu loviti zvěř a parohy zavěším na strom,
sám budu po lesích štvát odvážné lovecké psy.
Ne že bych odvahu měl se do lvů ohromných pouštět,
anebo hbitým krokem divému kanci jít vstříc –
nikoli: já si troufám jen mírné zajíce chytat,
jakož i na ptáky v letu mířiti napjatý šíp,
tam, kde nádherný proud svým listím Klitumnus kryje,
tam, kde v hladinu vodní noří se bělostný skot.“*

Elegie IV

Příroda však nebyla pro antického člověka jen místem kratochvíle, ale zároveň útočištěm před starostmi a strastmi lidského světa, v němž nalézá klid a vyrovnanost ve strastiplném a bolestném milostném vztahu. Takové individuální prožívání přírody je patrné rovněž u římských elegiků. Popisy přírodních míst a vybraných výseků krajiny jim slouží jako určitá kulisa k líčení psychických stavů, včetně milostného trápení a melancholie.⁵³

V následující Propertiově básni les není jen rámcem, ale zároveň předmětem vysloveně moderního lyrického líčení.

*„Věřu, zde samota je a ticho, jež nářku se hodí,
hvozd, ježž neruší lidé, zefyr kde panuje sám.“*

53) Přírodně tytéž části krajiny mohou v různém kontextu vzbuzovat různé asociace. Zatímco u milostných básníků je lesní tišina místem usebrání a meditace, Tacitus ve svém známém, níže citovaném popisu nálezů ostatků římského vojska po bitvě v Teutoburském lese využívá motiv neprostupného lesa jako přízračnou kulisu k navození dojmu až iracionální hrůzy (Letopisy I, 61).

*Zde je bez obav možno své skryté bolesti vyznat,
ačli ty pusté skály nezklamou důvěru mou.
... Či ti jen skrovný důkaz svou tváří pobledlou dávám,
či snad nekřičí z tváří oddané věrnosti slib?
Svědky mi buďte vy (ač žijí-li láskou i stromy),
vy, ó buky, i jedle, které má v oblíbě Pan.
Ve vašem měkkém stínu, ach, kolikrát znějí má slova,
kolikrát do vaší kůry Cynthie nožem jsem ryl!*

*Či ti snad působí bol, že tvé jsem vyzradil křivdy?
Toliko tiché dveře znají mé hoře a stesk!
Každý rozkaz té pyšné já bázlivec zvykl si snášet,
nelkat hlasitým nářkem nad tím, co dělá mi kdy.
Za to mě božské zdroje a skály studené hostí,
za to mi tvrdé lůžko dopřává divoký hvozd;
Cokoli může tu dát můj nářek najevo v bolu,
musím to zpěvným ptákům vyprávět v samotě své.“*

Elegie I, 18

O bytostně osobním a citlivém vztahu k přírodním elementům, např. stromům a lesu, v antice vypovídá i následující anonymní elegie *Ořech*,⁵⁴ v níž je příběh starého ořešáku personifikován do podoby lidského osudu. Takovýto osobní postoj ke stromům vyrůstal nejen z citlivého vztahu k přírodě a její estetické stránce, jímž se antický člověk vyznačoval, ale zároveň z jejího sakrálního vnímání, které zahrnovalo i stromy, háje a lesy.

*„U cesty stojím já, ořech. Ač prost je můj život vši viny,
kamením házejí po mně mnozí, kdož mijejí mne.
Takého krutého trestu se zjevným dostává škůdcům,
jestliže dlouhý průtah nesnese veřejný hněv.
Já jsem nezhrěšil nijak – leč jestli se uznává za hřích
odvádět pěstiteli úrodu plodů co rok.
... Kdykoli omrzlost mě přepadla z dlouhého žití,
kolikrát jsem si, ach, přál uschnout a mrtev už být!
Kolikrát jsem si já přál být slepým vyvrácen vichrem,
nebo být zasažen ohněm, kdykoli k zemi sjel blesk
s nebe! A kéž by mé plody vždy servaly vichřice bouřné,*

54) *Ořech* (anonymus) in Stiebitz a kol. (1957: 345).

*anebo kéž bych si mohl střísat své ořechy sám!
 ... Vinen-li jsem a jevím se škůdcem, nuž do ohně se mnou,
 na krbu spalte mé údy, z kterého vychází dým!
 Vinen-li jsem a jevím se škůdcem, nuž vytněte peň můj
 ocelí, abych já směl jedenkrát dotrpět už!
 Není-li důvodu však mě spáliti anebo vytnout,
 šetřte mne, lidé, a tak skončete začatou pouť!“*

Rovněž tak příroda už v antice lákala k turistice a cestování. Bohatí Římané trávili léto mimo rušná města v přímořských letoviscích Baiae a Antium a na letohrádkách v Albanských horách. Jedním z nejznámějších cestovatelů antického světa byl již vícekrát zmíněný císař Hadrián (vládl 117–138 po Kr.), který procestoval celou římskou říši. Pobyt ve vzdálených částech říše byl pro římské literáty vítaným zdrojem inspirace (např. pro Catulla Malá Asie). Zájmu se těšil rovněž Egypt, častý motiv nilské krajiny se objevuje na freskách a zejména mozaikách.

V antické poezii se nejčastěji setkáváme s idealizovanými žánrovými obrázky ze života pastýřů a rolníků zasazenými do literární kulisy „arkadské“ krajiny. Tento termín je odvozen od starořecké krajiny Arkádie, která byla jednou z nejdlehlších a civilizací nejméně dotčených oblastí starověkého Řecka. Dokonce tam déle než v jiných částech Řecka, ještě v archaickém období, přetrvávaly lidské oběti. Pochopitelně v helénistické době se naopak stala synonymem prostoty a neporušené idylické přírody. Její líbezný obraz ilustruje např. Vergilius ve svých *Zpěvech pastýřských*:

*„Ty, tedy, blažený starče, zde uprostřed potoků známých,
 uprostřed posvátných zdrojů si v stinném pohoviš chládku.
 Tadyhle živý ten plot, jenž pozemek sousední dělí,
 jehožto vrbový květ je od četných včeliček spásán,
 bude tě bzúčením tichým, jak doposud, ke spánku zváti,
 onde zas pod strmou skálou si k nebesům zapěje vinař,
 přitom budou tu lkát též vrkaví holubi lesní,
 které s rozkoší slýcháš, i hrdličky z vysokých jilmů.“*

Bukolika II

Tato ideální krajina, s níž se setkáváme v antické poezii, je sice krajinou člověkem kultivovanou, zabydlenou pastýřii, bůžky, venkovany, občas však v sobě obsahuje zřetelné prvky nenarušené divočiny. Známy topos „arkadské krajiny“ přetrval v literatuře až do konce antiky. Druhý život mu dodal středověk, v němž antický topos splynul se všeobecně známým pastýřským motivem z evangelií, kdy anděl betlémským pastýř-

řům jako prvním zvěstuje narození Ježíše. Motiv pastýřské idyly, „pastorale“, se stal v evropské kultuře velmi životným a vine se dějinami evropské literatury i malířství od helénismu přes renesanci, baroko, rokoko a klasicismus prakticky až do moderní doby, setkáváme se s ním ve světových galeriích i venkovských betlémech.

Kult krajiny až na vzácné výjimky františkánské mystiky a několika uměleckých děl neznal středověk, který se naopak musel potýkat s drsnou chudobou a „přesilou“ přírody v každodenním životě, vnímané navíc jako zdroj nebezpečí, nejistoty a temných sil. Sotva se však začíná šířit renesance a s ní spojená městská kultura, hra začíná nanovo. Jejím dokladem není jen znovuoživení pastýřské poezie, která od renesance až po klasicismus oživuje antickou topiku, žánry i motivy, ale i renesanční letní sídla italských velmožů, jejichž móda se v podobě vil, letohrádků a zámků šíří renesanční Evropou a spolu se zámeckými parky přetrvává do období baroka, rokoka, klasicismu, empíru i romantismu. Podobně v malířství znovuožívají motivy bukolické arkadské krajiny, které díky zálibě v antické kultuře rovněž přežívají (nejčastěji pod označením „antická krajina“) až do klasicistního malířství. Občas se s nimi setkáváme i v moderním malířství 20. století, byť v jiných kontextech a souvislostech. Zvláštní kapitolu v tomto ohledu představuje plánování a prožívání krajiny v katolickém středoevropském baroku, jež dalo vzniknout unikátní architektuře a svou koncepcí sakrální krajiny ovlivnilo zejména v českých zemích tvářnost krajiny až do současnosti. Nepochybně na antický zájem o krajinu navazuje celkový zájem o krajinomalbu holandským malířstvím počínaje a impresionismem konče.

Spolu s bukolickou motivikou se oživuje i zájem o prostý venkovský a přírodě blízký život. Zpočátku jde opět o elitářskou aristokratickou hru, již se oddávala evropská aristokracie v době baroka a rokoka (např. pověstná vesnička Hameau, již si zbudovala Marie Antoinetta ve Versailles). Na souvislosti antické bukoliky s pozdější tradicí upozorňuje již citovaný Simon Schama: „... v této průhledně zamaskované alegorii (taktéž dědictví aténských bajek) můžeme již vidět prvky krajiny renesančního humanismu – pracovní píle, poklidný, vypasený dobytek, překypující pole a sady a na to vše z vrcholku kopce dohlížejí, politicky i vizuálně, otcové městského státu“ (Schama, 2007: 574). Postupně však tato hra opouští ryze aristokratické prostředí a v podobě rousseauovské filozofie zdůrazňující původní nevinnost přírodního a přirozeného života tváří v tvář ničivým silám civilizace zasahuje širší společenské vrstvy. V době romantismu se potom zájem o přírodu stává výraznou odpovědí již podstatně početnějších vrstev společnosti na traumata způsobená nastupující průmyslovou civilizací. Z této atmosféry vyrůstají tolstojovské a thoreauovské pokusy o uskutečnění původnosti a prostoty v životní praxi.

8. Apoteóza krajiny – od bukolské idyly k autentickému prožitku

V našem obecném povědomí a víceméně i v odborné reflexi antické literatury a kultury je zafixována představa o tom, že antický člověk neměl výrazný smysl pro krajinu a individuální vnímání přírody buď vůbec neexistovalo, anebo se omezovalo na obecná literární kliše a ustálenou topiku, zejména zavedený topos bukolské, arkadské krajiny. Ten potom – ve středověku obohacen o křesťanský pastorální motiv – žije v evropském umění několikerým životem až do novověku, v mnoha ohledech prakticky až dodnes. Dokonce se setkáváme s názory, že antický člověk neznal pojem krajina, který se v evropských kulturních dějinách objevuje až v renesančním umění jako pojem pro označení scenérie na pozadí obrazu.⁵⁵ Toto zavedené pojetí si ovšem zaslouží kritickou diskusi. Na příkladu některých textů římské literatury a na pozadí analýzy proměn životního stylu helénistické a římské společnosti je tento pohled nutno podrobit určité reinterpetaci a připustit možnost nám blízké „moderní“ individuální percepcie krajiny a její reflexe v literatuře.

S vnímáním krajiny souvisí rovněž moderní, v předchozí kapitole diskutovaný fenomén úniku z města do soukromí spojeného s ryze individuální percepcí přírody a potěšením z její blízkosti. Percepcie přírody a s ní související literatura (zejména poezie) se vždy rozvíjí v určitém napětí mezi zavedenou literární manýrou prezentovanou bukolskou poezií a svrchovaně individuálním a autentickým psychologickým prožitkem, jak se to ukazuje např. v básni pozdně římského básníka Ausonia:

55) K tomu podrobněji Andrews (1999: 28–30). Cituje Stibral, K. – Stella, M. *Opravdu máme rádi savanu? Aneb biopsychologická východiska vnímání krajiny* in: *Člověk, krajina, krajinný ráz* (2009).

„Pozemků dvě stě jiter já vzdělávám, na sto má jiter
vinohrad, který pěstím, louky však polovic jen;
les pak přes dvakrát tolik, co vinohrad, luka i role.
Rolníků nechybí mně, nemám jich nadbytek však.
Poblíž je zdroj, též menší studna a čistý proud řeky,
splavný, po ní tam jezdím, po proudu vracím se zas.“

Stateček

Dobový trend obliby venkovského života na pozadí přírody dal už ve 3. stol. př. Kr. na vrcholu helénistické epochy vzniknout zvláštnímu, již zmíněnému literárnímu směru, zvanému bukolská⁵⁶ (= pastýřská) poezie, za jejíhož zakladatele je pokládán helénistický básník Theokritos (asi 300 př. Kr. – asi 260 př. Kr.). Tento nový literární proud objevuje svět přírody, pastýřů a venkova.⁵⁷ Znovuobjevení kouzla přírody a venkova začíná, nikoliv paradoxně, ale zcela logicky, v prostředí helénistického města. Lesk, ale i bída a prázdnota kosmopolitních a anonymních helénistických velkoměst, jako byly Alexandrie, Antiochie, Efez, Pergamon, Seleukie, plných bohatství, ale i neklidu, vyvolávají u citlivějších z jejich obyvatel potřebu úniku k prostšímu, přirozenějšímu způsobu života.⁵⁸ V Theokritově podání je však příroda nazírána již z velkoměstské perspektivy, je to krajina přičesaná dle potřeb překultivovaného obyvatele velkých měst. Známý britský kulturní historik Simon Schama ve své studii o historii evropského vnímání krajiny *Krajina a paměť* píše: „Tato lyrika je evidentně produktem kultivovaného, dokonce uhlazeného vkusu,⁵⁹ a jelikož Theokritos pocházel z Kósu,⁶⁰ velkou část života strávil v Alexandrii Ptolemaiovců a své dny završil na Sicílii, není žádným překvapením, že krajina v jeho podání je snůškou egejských olivových hájů, egyptských obilných polí a sicilských vinic.“ (Schama, 2007: 572) V podobném smyslu charakterizuje Theokritovu poezii Conte: „Všechny básně jeho sbírky *Idyl (Eidyllia)* jsou zaměřeny k obnově – nostalgické a učené – tradičního pastýřského světa:

56) Odvozeno od řeckého slova *búkolos* = pastýř.

57) V Římě tento druh básnictví nejvíce pěstoval Vergilius (70–19 př. Kr.), bukolské motivy ovšem nalézáme i v dílech mnoha dalších římských básníků (Horatius, Ovidius, Tiberianus, Ausonius).

58) Brněnská socioložka a ekoložka Hana Librová se ve své knize *Láska ke krajině* domnívá, že tato potřeba úniku mohla u obyvatel helénistických velkoměst vyvěrat i z pocitu určité nostalgie po jejich původní domovině – mnoho jejich obyvatel se totiž do města přistěhovalo teprve za svého života v době překotné urbanizace (Librová, 1988: 28).

59) Nieméně na druhé straně zůstává známým faktem, že Theokritos se ve své poezii inspiroval autentickými písněmi sicilských pastýřů. Přinejmenším kořeny jeho poezie tedy mají jakýsi „ohlasový“ charakter.

60) Zde se autor dopouští historické nepřesnosti, Theokritos pocházel ze Syrakús, na Kósu pouze určitou dobu žil a závěr svého života netrávil na Sicílii, ale v Alexandrii (Hammond, Scullard, 1970: 1054).

šlo o podívanou určenou pro vkus publika, které se přestěhovalo do města a stalo se kosmopolitním, i pro vkus společnosti vůbec.“ (Conte, 2001: 255–256) Jeho literární následovníci učinili z tohoto typu poezie ještě více umělou a módní literární hrou, v prostředí přelidněných velkoměst mimořádně přitažlivou. S jistou dávkou nadsázky a obraznosti řečeno, hrou se postupně stává nejen poezie, ale i touto poezií inspirovaný a zároveň ji rovněž dále inspirující zmíněný podvojný životní způsob, kdy příslušníci bohatých elit pravidelně tráví část roku mimo velkoměsto na svých letních sídlech. *Locus amoenus* se nestává jen literární metaforou, ale do jisté míry i sociální realitou. Alespoň ti vnímavější tam nehledají jen pouhou fyzickou relaxaci, čistší a přirozenější prostředí, ale zároveň i nezbytné *otium* – klid ke studiu, literární tvorbě, meditaci, kontemplaci o životě, čas na setkání s přáteli i se sebou samými. A zároveň blízkost přírodě, venkovu, který se ze symbolu nevzdělanosti a zaostalosti naopak stává ztělesněním prostoty, čistoty, přirozenosti, zdravé skromnosti. Ideově je tento postoj ovlivněn jak některými směry antické etiky s jejich tradičním požadavkem „zlaté střední cesty“ a zásadou „ničeho příliš“ (jimž dal vzniknout kritický postoj rodičích se středních vrstev na sklonku archaického období vůči stále rozmařilejší aristokracii⁶¹ a bombastický životní styl helénistických velkoměst plných extrémů, protikladů a křiklavých barev jim jen dodával na naléhavosti), tak mytologickým a náboženským archetypem zlatého věku všeobecné harmonie a souladu člověka s přírodou. Právě s tímto archetypem souvisel jak kult přírody, tak obraz venkova, právě s ním byly spojovány jak nedotčená panenská příroda, tak morálně neporušený prostý život v souladu s ní. Idylický popis takové harmonie člověka s přírodou nalezneme v nejznámějším literárním zpracování mýtu o zlatém věku, v Ovidiových *Proměnách*:

*„... člověk, spokojen s jídlem, jež poskytla příroda sama,
planik plody si sbíral a trávnice rostoucí v horách,
dřínky a ostružin plody, jež visely v trnitém křoví,
žaludy též, jež na zem spadaly s Jovova stromu. ...
... Tu proud mléka, tam nektaru proud se potokem valil,
onde zas zelený dub byl smáčen kapkami medu.“*

Proměny I

Ze sociologického a kulturně-historického hlediska je ovšem třeba si uvědomit, že tato helénistická hra na přírodu, přirozenost a venkovskou prostotu představuje jakousi společenskou manýru, jíž se oddávaly zejména horní vrstvy helénistického a římského světa a jež má tak četné obdoby i v naší době. Mnozí z nich si jí ve svém in-

61) K tomu více Vernant (1993).

telektuálním nadhledu byli vědomi, sám Horatius, nepochybně sebeironicky, v jedné ze svých básní píše:

„ ... Chválíš
skromnost dávného lidu a mravy, však kdyby tě náhle
nějaký bůh tam přenes, ty stále bys tomu se vzpíral,
buď že přesvědčen nejsi, že uskutku je lepší, co hlásáš,
nebo že hájíš dobro jen chabě a vězíš sám v blátě,
z kterého marně se snažíš ven vytáhnout nohy. V Římě
po venku toužíš a venku Řím vzdálený vynášíš k nebi,
nestálý muži ...“

Satiry II, 7

Tato manýra se promítla i do literatury, k jejímuž pěstování nepochybně dále přispívala zavedená topika a stylistické postupy naučené v rétorických školách, jak dokazuje švýcarský literární historik Erich Auerbach (1998: 39).⁶² Tato topika byla neodmyslitelným základem stále umělejší bukolické poezie. Ovšem vzhledem ke skutečnosti, že tato manýra byla součástí otia většiny literárně činných antických intelektuálů, kteří k těmto horním vrstvám tehdejšího světa patřili, máme z antiky dochovány významné literární památky. Proto helénistické období a o něco později období přelomu římské republiky a císařství tak představují první období v evropských literárních dějinách, kdy se příroda stává důležitým literárním motivem.

Důležité místo v celé antické percepci přírody zaujímal les – možná výrazněji, než tomu je dnes, kdy se do centra pozornosti moderního člověka dostávají hory stejně jako exotická místa planety – pouště, polární oblasti atd. Vztah k lesu, ať už v ryze duchovní či prakticky utilitární rovině, představuje v dějinách velmi proměnlivý fenomén a zároveň jakýsi indikátor civilizačního vývoje. V evropském středověku představoval les tajemné místo zabydlené nejen reálnými divokými šelmami, ale zároveň celou plejádou nadpřirozených bytostí, dodnes žijících v pohádkách a pověstech (je pozoruhodné, že tento v podstatě pohanský myšlenkový a kulturní substrát místy přežil celé období christianizace a vrcholu křesťanské civilizace bezmála až do naší sekulární doby). Naproti tomu v řecko-římské antice (zejména v její vrcholné a pozdní fázi, na niž se naše studie zaměřuje) byl vztah k lesu, odmyslíme-li si jeho náboženskou dimenzi, v podstatě velmi moderní. Tento rozdíl byl dán dvěma skutečnostmi, geograficko-ekologickou a civilizační.

62) Podrobněji se Auerbach této otázce věnuje ve svých studiích *Odyseova jízva* a *Fortunata*, obsažených v souboru jeho literárně-historických studií *Mimesis* (Auerbach, 1998: 9–69).

Středověká civilizace se ve velké části Evropy rozvíjela v oblastech, kde les představoval větší část přirozeného pokryvu krajiny. Veškerá civilizace se vyvíjela v podstatě v jakémsi zápase s lesem a navzdory němu.⁶³ Les byl vnímán jako temné, člověku nepřátelské a do značné míry nebezpečné místo. Tento prapůvodní strach z lesa v asociaci s temnotou a neznámem přežívá jako určitý archetyp až do dnešní doby a občas se s ním setkáváme jak u dětí, tak dospělých. Naproti tomu na vrcholu řecko-římské antiky bylo zejména Středomoří s jeho nejdůležitějšími kulturními centry poznamenáno rozsáhlou deforestací, která probíhala již po tisíciletí. Pro tehdejšího obyvatele Říma, Athén, Alexandrie či Antiochie byl neporušený les v podstatě podobně vzácnou skutečností, jako pro kteréhokoliv obyvatele dnešního velkoměsta kdekoliv na světě. Právě proto si horní vrstvy tehdejšího světa nechávaly na předměstích těchto velkoměst či ve vzdálenějších, přírodně atraktivních oblastech budovat vily zkrášlené rozsáhlými zahradami a parky, v nichž se na základě zachovaných popisů i památek výtvarného umění setkáváme s imitacemi lesních porostů. A právě proto je vnímání lesa v antickém umění veskrze moderní a les v něm plní symbolickou roli srovnatelnou s tou, s níž se v dějinách umění setkáváme již od evropské renesance.

Toto pojetí lesa se v antice objevuje zejména s nástupem již analyzované bukolské poezie.⁶⁴ V tomto druhu poezie se poprvé v evropských kulturních dějinách setkáváme s motivem úniku z přelidněných velkoměst do přírody,⁶⁵ jak jsme ostatně již zmínili výše. Tento únik a s ním spojený již zmíněný topos „arkadské krajiny“⁶⁶ byly však určitou manýrou, nejinak než je tomu dnes u tak rozmanitých jevů, jako jsou tramping, chatařství a chalupářství, ekologické komunity, agroturistika či zájem o folklór nebo tradiční léčitelství. Neodmyslitelnou součástí tohoto obrazu přírody, a konkrétně pak antické krajiny, je i les. Poté, co byl prostřednictvím bukolské poezie fenomén lesa uveden do antické literatury, stává se jedním z jejích samozřejmých motivů.

S motivem lesa se v antice pochopitelně setkáváme v nejrůznějších kontextech, v literatuře naukové,⁶⁷ historiografické,⁶⁸ a stejně tak např. v antickém románu.⁶⁹

63) O tom více než názorně vypovídají česká místní jména typu Žďár, Žďárec, Ždírec, Třeboň, Třebíč, Třebová, Třebechovice, Třebovice, Třebáň, Třebeň atd., odvozená od staročeských sloves žďáříti a třiebiti, tj. mýtit les za účelem získání zemědělské půdy, případně prostoru pro vybudování lidského sídla.

64) K tomu více Canfora (2001: 511–512).

65) Bednaříková, Kysučan (2007: 18–27).

66) Mýtus arkadské krajiny se vyskytuje již v řeckém kulturním prostředí, do literární tradice jej však pevně začlenil až římský básník Vergilius (Conte, 2003: 258).

67) Zejména se jedná o encyklopedické dílo Plinia Staršího *Historia naturalis* a geografické dílo Strabónovo.

68) Velmi živě a realisticky popisují lesy v Gallii a Germánii C. Iulius Caesar a C. Tacitus, první z nich dokonce z autopsie.

69) K tomu více Ludvíkovský (1925).

Velmi sugestivní, bezmála až hororový popis germánského lesa podává zmíněný historik Cornelius Tacitus. Pasáž týkající se římských válek s Germány popisuje snahu římských vojáků uctít památku svých padlých a popravených spolubojovníků na místě známé bitvy v Teutoburském lese, v níž za vlády císaře Augusta germánský král Arminius římskému vojsku pod vedením vojevůdce Vara uštědřil drtivou porážku:

„Caesar si tedy přál ze srdce prokázat poslední poctu vojínům i vůdci; vždyť všechno přítomné vojsko bylo jako soucitem pro příbuzné, přátele a konečně pro válečné neúspěchy i lidský život. Caecina byl poslán napřed, aby prohledal neznámá místa ve hvozdech a aby navezl pevný podklad pro cesty po mokřinách bažin a zrádných blatech; pak vstoupí vojska na truchlivá místa, odpuzující vzhledem i vzpomínkou. První Varův tábor prozrazoval rozsáhlou rozlohou i rozměry hlavního stanu práci tří legií, v dalším bylo vidět z náspu polorozbořeného a mělkého příkopu, že se tam usadily již zeslabené zbytky. Uprostřed planiny se bělely kosti, rozmetané nebo nakupené, jak vojáci prchali, jak se stavěli na odpor. Vedle ležely kusy zbraní a koňské hnáty a na kmenech stromů visely příbité lebky. V blízkých hájích byly oltáře barbarů, na nichž obětovali tribuny a setníky prvních setnin. A ti, kteří přežili tu porážku, vyváznuvše z bitvy nebo ze zajetí, vyprávěli, že tu padli legáti, tam byli vyrváni orlové, kde byla Varovi zasazena první rána, kde neblahým úderem své pravice našel smrt, z kterého výstupku řečnil Arminius, kolik bylo šibenic, které jámy byly vykopány pro zajatce a jak se Arminius zpupně posmíval pra-porům a orlům.“⁷⁰

Zatímco v naukové (v podstatě geografické) a historiografické próze jde o věcné popisy krajiny, v řeckém románu nalzáme lyrická líčení blízká bukolické poezii. Ostatně některé z těchto románů v sobě obsahují bukolický, pastorální motiv, který představuje jakýsi rámeček vesměs milostným nebo dobrodružným příběhům. Právě bukolické poezii vděčíme za uvedení motivu lesa do antické literatury. Tento motiv se ovšem od původní bukolické literatury oddělil, a jak nám dokumentují některé z uvedených ukázek, začal žít svým vlastním životem, ať už v podobě symbolu, metafory či naopak předmětu lyrického popisu, většinou však v literárních situacích, které jsou našemu vnímání tohoto motivu bytostně blízké.

Podobně jako v literatuře setkáváme se s motivy přírody a lesa i v antickém výtvarném umění (malířství, mozaiky). Například už na váze z Kypru pocházející z doby kolem 1350 př. n. l. (Strong, 1970) jsou vyobrazení bojovníci na válečných vozech, kteří

⁷⁰) Tac. Ann. I,61.

projíždějí lesnatou krajinou. Za touto scénou nepochybně stojí příběh, který se v takové krajině odehrál. Výjevy s loveckými scénami, lesy a skalami nalézáme na malbách v makedonské královské hrobce v severořecké Vergině (Ling, 1970) ze 4. stol. př. n. l. Na známé mozaice, která zpodobňuje Alexandra Velikého v bitvě u Issu, jde především o vyjádření nadšení vojevůdce, snícího o světovládě a o obraz bitvy – krajina tady do příběhu nepatří a na obraze se neobjevuje. Naopak v domě Augustovy manželky Livie na římském pahorku Esquilinu jsou scény z homérské *Odysseie* – v bloudění tohoto známého hrdiny hraje samozřejmě prostředí významnou roli, a proto se tu také objevuje divoká krajina se skalními útesy, drsným pobřežím, pokřivenými stromy.

Možnost zobrazovat přírodu byla omezována i dostupností barev.⁷¹ Z nich se běžně používala bílá, černá, žlutá a červená – barvy, které lze získat z přírodních materiálů. Modrá a zelená byly vzácné, bylo je třeba připravovat uměle. Příčinou méně častého zobrazování přírody, zejména lesa v antice, může být tedy kupříkladu i obtížnější dostupnost zelené barvy.

Přesto výhled do krajiny, který opticky otevírá stěnu obydlí, dominuje jednomu celému římskému výtvarnému stylu, známému zejména z Pompejí. O malíři Ludinovi Plinius Starší píše, že maloval háje, lesíky, návrší, rybníky.⁷² Podobně jako v literatuře i ve výtvarném umění se při zobrazování přírody setkáváme s určitou ustálenou topikou. K oblíbeným topoi nástěnných maleb a mozaik náležela zejména vyobrazení loveckých výjevů, řecké (arkadské) krajiny a nilské krajiny.⁷³

Nicméně výtvarné prameny nejsou pravděpodobně pro vztah antického člověka k přírodě a krajině tak důležité jako vyjádření písemná. V tomto ohledu ještě stojí za pozornost názory antické filozofie a estetiky. Příroda jako celek připadala krásná Platónovi i Aristotelovi (Svoboda, 1926: 28, 51). Vitruvius⁷⁴ věřil, že lidské stavby napodobují přírodu. Zužování sloupů, zejména těch, které stojí ve vyšší řadě sloupů, má podle něho svůj vzor ve stromech. Z této myšlenky vyplývá, že strom připadal antickým tvůrcům velmi dokonalý a krásný. Anonymní autor díla *O vznešeném* (Svoboda, 1926: 62) prohlašuje „Vznešené“ za dílo přírody. Vyslovuje obdiv k velikým řekám, oceánu, nebeským tělesům apod. Lesy výslovně neuvádí, ale z jeho pojetí plyne, že ani přírodní útvary nepěstěné a člověku nebezpečné nepokládal za ošklivé. Filostratos ve svém díle *Imagines (Obrazy)* tvrdí, že malířství je schopno zobrazit více než sochařství, např. háje, hory, prameny, vzduch a bažiny. Platón, Aristoteles i Plótinus poklá-

71) Srov. Plin. NH XXXV, 6.

72) Plin. NH XXXV, 10.

73) Egypt byl totiž již ve starověku vnímán jako pozoruhodná a exotická země, zájem o Egypt v antickém výtvarném umění a kultuře obecně lze vzdáleně přirovnat ke kultu asijského (zejména čínského a japonského) umění v Evropě 18. století či v egyptomanii 19. století.

74) Vitruv. IV,12.

dali přírodu za dílo Tvůrce, dílo Boží, které je dokonalé, krásné a stojí nad jakýmkoliv dílem lidským. Jen sotva tedy lze předpokládat, že by v antickém vědeckém myšlení mohl být les pokládán za něco neestetického. U Platóna je, jak známo, příroda odrazem idejí Tvůrce, lidské umění jenom napodobeninou napodobeniny. Na výtvarné umění se v antice pohlíželo jako na řemeslo (řecky *techné*); literatura, ať již naučná nebo krásná, byla pokládána za umění mnohem vznešenější. Je tedy celkem přirozené, že i malířství se snažilo být příběhem (pouhý obraz by byl jen ubohou kopií kopie). Přírodní motivy pak ve výtvarném umění tvořily jen kulisu, na jejímž pozadí vystupují lidé – účastníci příběhu, postavy určitého žánrového obrázku, nebo se nalézají lidské výtvořiny (architektura).

Navzdory silné literárnosti antické literatury a odlišnému pojetí role krajiny v antickém malířství můžeme konstatovat, že její tvůrci dospěli k výrazně subjektivnímu prožívání a vnímání přírody, které probleskuje v nejednom literárním díle. Tato percepce vyrůstala nejen z již výrazně individualizované mentality a zároveň z potřeby úniku do klidu samoty a soukromí, ale i z vědomí prožívané sakrality a zároveň estetické kvality přírody a krajiny. Individualizované a subjektivní vnímání tak existuje v dynamickém napětí se zavedenou topikou a ustálenými představami o krásnu a ošklivosti, promítajícími se nejen do literatury, ale i do utváření krajiny a sídel, které tato literatura popisuje. V tomto ohledu se antická literatura blíží vnímání přírody z perspektivy soudobého člověka. Lze říci, že právě oblast percepce krajiny a přírody obecně představuje v antické kultuře oblast, v níž se realita a umělecká fikce nerozlučně setkávají.

9. Ideální krajina jako politická a sociální utopie

Výše zmíněný kult venkova, prostoty a agrárního způsobu života na počátku principátu úzce souvisí i s Augustovým politicko-ekonomickým programem obnovy venkova a rolnického stavu. Vedle vcelku pragmatické a politicky zcela opodstatněné snahy o povznesení italského zemědělství a rolnického stavu zdecimovaného občanskými válkami zde ovšem hraje silnou roli i prvek silně romantické ideologie. V Augustově vidění venkov zároveň představuje důležitý symbol v obecnějším kontextu jeho konzervativní ideologie, usilující – dozajista již marně – o celkovou obnovu starých římských ctností a tradičního způsobu života. Právě venkov měl být symbolem těchto někdejších starořímských ctností a národní identity. Venkov v tomto podání byl ovšem notně zidealizovaný – nejinak než ve snech mnoha soudobých ekoromantiků.

Do přírody a ideální krajiny je ovšem v antice promítána i jakási sociální utopie. S antickým chápáním přírody totiž úzce souvisí i pojetí lidské civilizace. Na jedné straně se ve starověku nejen klasickém setkáváme s pozitivním vnímáním vymožeností civilizace (např. pěstování obilí, znalost zemědělských technik, řemesel atd.) jako požehnaných darů shůry, obohacujících život lidské společnosti. Svědectví o tom nám podávají nejen sumerské a babylónské eposy, ale i řecká literatura a mytologie (zejména civilizační mýty o Prométheovi či Démétér). Na druhé straně daleko častěji jsou civilizace a lidská aktivita vnímány jako negativní, rušivá síla, zvláště za situace, kdy člověk poruší daný nejen mravní, ale i přírodní (přirozený) řád a překročí jeho meze. Staří Řekové pro takové jednání znali pojem *hybris* (= zpupnost, lidská pýcha narušující meze vyššího řádu, jehož jsou lidé pouhou součástí). Tohoto „narušení řádu“ se člověk dopouští už samotnou svou civilizací, v jejímž pozadí stojí násilné zásahy do přírody i lidské společnosti, touha dobývat, ovládat, vlastnit a „mít“.⁷⁵ Příklady *hybris* nám podávají četné řecké mýty, které v sobě nesou i určitou ekologickou dimenzi – jejich hrdinové

75) Římané pro takové počínání měli v latině adekvátní termín *nefas* (opak *fas* = božský zákon, vyšší mravní řád světa).

překračují řád přírody i lidské společnosti (Tantalos, Sisyfos, Daidalos a Ikaros, Midas, Faethón).

S určitou civilizační skepsí antických společností souvisí i pojetí času. Naše percepce dějinného času, určovaná osvícenskou idejí pokroku, je v podstatě sekularizovanou variantou židovsko-křesťanského lineárního vnímání dějin jako dějin spásy, které ovšem představovalo ve středomořské ekumeně vrcholné antiky naprosto marginální úkaz. Antické vnímání času je naproti tomu zcela cyklické, což zřejmě souvisí s hlubokou ukotveností těchto společností v přírodním a agrárním cyklu a současně polyteismu, který nepřál vzniku nějakého abstraktního monoteistického náboženství. Cyklické vnímání času se tak projevovalo i ve vysoce abstraktních filozofických proudech, např. stoicismu. Podle stoiků podléhá veškeré bytí nepřetržitému cyklu vzniku a zániku, vývoji od prapůvodního ohně k rozrůzněnému světu, který nakonec shoří v konečném požáru (*ekpyrósisis*), aby veškerý vývoj započal nanovo. Vědomí cykličnosti je nepochybně přítomné i v reinkarnačních teoriích pythagorejců a platoniků.

V básnických symbolech a metaforách je pojetí civilizace jako zhoubné síly narušující řád vyjádřeno v mýtu o „čtvero věků“. Harmonii, společenskou dokonalost hledali lidé v prvotním zlatém věku, představujícím jakousi analogii k biblickému ztracenému ráji. Literárně velmi působivě tento mýtus ztvárnili řecký básník Hésiodos (8.–7. stol. př. Kr.) a římský Ovidius (43 př. Kr. – asi 18 po Kr.). Právě z jeho básnického zpracování, začleněného do známých *Proměn*, uvádíme ilustrativní ukázkou:

*„Nejdříve vzešel věk zlatý, kdy bez zákonů a soudců
člověk od sebe sám si správně a poctivě vedl.
Nebylo před trestem strachu, ni na deskách kovových vryté
něčtly se výstrahy přísné a nebál se výroků soudních
o milost prosící dav: byl bez soudce bezpečen každý.
Dosud nesestoupila z hor domácích do plyných proudů
pinie, stesaná v loď, chtíc navštívit daleké kraje;
jiné přímořské břehy než svoje neznali lidé.
Srážný hluboký příkop až dosud nesvíral města,
lidé neznali dosud ni polnic ni točivých rohů,
nebylo přilbic ni mečů a lidstvo neznalo válek,
bezstarostně a klidně čas všechen trávilo v míru.
Sama i země netknutá rádlom a nevzdělávaná,
od pluhů neporaněná, vše dávala z vlastní své vůle.
Člověk se spokojil jídlem, jež bez jeho úsilí rostlo.“*

Proměny I

Zlatý věk představuje dobu rajske nevinosti, skutečné a radostné „být“. Sociální harmonie plně koresponduje s harmonií v přírodě a zároveň vztahem člověka k přírodě projevujícím se v absolutním nenásilí a přirozeném sběračském způsobu života. Klíčovým motivem této mytologické vize je tedy nejen harmonie uvnitř lidské společnosti, ale zároveň soulad člověka s přírodou, lze ji tedy v jistém smyslu označit za utopii ekologickou. Jedná se o stav, kdy lidé jsou vegetariány, nezabíjejí zvířata a ani zvířata se nezabíjejí navzájem (toto má obdobu v sumerské mytologii i ve Starém zákoně ve známých symbolech soužití vlka a beránka obsažených zejména u proroků). Absence civilizace, soukromého vlastnictví a dobývání přírodních zdrojů je jedním z příznaků tohoto prapůvodního rajskeho stavu, který svým bezmála buddhistickým „*sua sponte*“ má propastně daleko k totalitárním představám platónské utopie (viz níže), reglementující i ty nejintimnější sféry lidského života. Jedná se o jakýsi sociální i ekologický ráj. V následujících věcích – stříbrném a měděném, se postupně snižuje kvalita lidského pokolení, společenských vztahů i života, až se ocitá v nejhorším věku železném, charakterizovaném bezohledností, chamtivostí, narušením morálky, které se nevyhýbá ani nejdůvěrnějším rodinným vztahům. Je pozoruhodné, že chtivostí motivovaná exploatace přírody je dána do souvislosti s rozpadem mezilidských vztahů, který se nezastaví ani před nejbližšími rodinnými vazbami:

*„Ihned vtrhl v ten věk, jenž z horší rudy byl stvořen,
veškeren hřích, a stud a pravda i poctivost prchla,
na jejich místo pak nastoupil klam a podvod a šalba,
násilí, úklady, lest a zločinná k majetku láska.
Větrům, ač dobře jich doposud neznal, svěřoval plachty
plavec; a lodní kýl, jenž na horách vysokých dřívě
stával, v neznámých proudech vln se zahoupal skočně.
Půdu, společnou dřív jak vzduch a sluneční světlo,
vsechnu přesný měřič už vymezil hranicí dlouhou.
Ne však jen obilí a povinné krmě si člověk
od půdy bohaté žádal: on pronikl do útrob země,
z nich pak kopat se jal též poklady, které kdys ona
skryla v hloub až k Stínům podsvětním, dráždidla hřichu.
Ocel již zločinná vzešla a zločinnější než ocel
zlato, vzešla i válka, jež bojuje obojím kovem:
řinčící zbraň má v krvavých rukou a prudce jí mává.“*

Proměny I

Tento příběh ve svém jádru představuje archaický ekologický mýtus o zhoubném vlivu civilizace. Pracuje s různými archetypy společnými řadě kultur – např. motiv

těžby nerostů jako nečisté činnosti zraňující Matku Zemi známe hned z několika civilizačních okruhů.

Idealizace skromného života minulosti hraje důležitou roli i v Platónově sociální utopii. Ta je však zatížena neřešitelnými paradoxy. Na jedné straně je až aristokraticky elitářská, na druhé až vulgárně kolektivistická. Velká část obyvatelstva jeho ideální obce je odsouzena k živoření v nucené skromnosti a kolektivní pospolitosti. V obou těchto svých aspektech Platón vychází ze své představy idealizované agrární společnosti předklasických období a zároveň ze stavu společnosti, jaká v Platónově době ještě doznávala v uzavřené a od řeckého kulturního rozkvětu výrazně izolované Spartě. K rozvinuté, svým způsobem kapitalistické a individualistické společnosti vlastní doby se Platón staví s nedůvěrou. Je vcelku příznačné, že jediný pokus o uvedení jeho utopické teorie do praxe na dvoře sicilského tyрана skončil fiaskem a Platón při něm jen stěží zachránil holý život.

Hledání dokonalosti v idealizované minulosti souvisí s antickým pohledem na dějiny, s jejich filozofií a lze říci i mytologií. Harmonii, společenskou dokonalost hledali lidé v prvotním zlatém věku, představujícím jakousi analogii k biblickému ztracenému ráji. Jak jsme již poznamenali výše, tento zlatý věk si lidé promítali nejen do mytologie, ale i do archaičtějších epoch vývoje vlastních společností, do prostého venkovského, přírodě blízkého života stranou rušných velkoměstských metropolí a překvapivě i do společností barbarských kmenů. Zlatý věk se stal jakousi utopickou metaforou harmonie člověka s přírodou, člověka se společností, nenáročnosti, prostoty. Lze tedy hovořit o jakési utopii eticko-estetické.

Obrazy ideální krajiny a ideálního rolníka však představovaly tu nejsilnější utopii ve starověkých dějinách. Utopii, v níž nebylo místo pro stinné stránky antického světa (např. ve Vergiliových bukolických básních není jediné zmínky o otrocích, na nichž přitom stála většina tehdejší ekonomiky – Garnsey, Scheidel, 2004: 109). Právě Garnsey charakterizuje veškerou rozpornost antického přístupu k realitě těmito slovy, jimiž symbolicky tuto kapitolu uzavíráme: „Římané samozřejmě pěstovali kult rolnictva. Spisovatelé od Catona Staršího až po Vergilia a dále se obraceli zpět k zlatému věku, kdy rolníci udávali tón celé společnosti a *bonus agricola*⁷⁶ a *bonus vir*⁷⁷ byly synonymní termíny. Avšak podpora tohoto mýtu paradoxně sílila v téže době, kdy začínalo docházet k vyhánění rolníků z půdy v důsledku růstu latifundií, a tak rozhodně nemůže být chápána jako indikátor moci rolnického stavu. Idealizace patriarchálního rolnictva tedy – právě tak jako ve dvacátém století – nebyla ničím víc než výrazem nacionalistické ideologie vládnoucí vrstvy militaristického státu (Garnsey, Scheidel, 2004: 94).

76) Tzn. dobrý rolník.

77) Tzn. dobrý muž.

10. Bibliografický přehled

I. Antické prameny (latinské a řecké originály i české překlady):⁷⁸

A) latinské a řecké originály:

- D. Magnus Ausonius Burdigalensis. *Opuscula*. Rec. Rudolf Peiper. Leipzig: B. G. Teubner, 1886.
- L. Iunius Moderatus Columella. *De re rustica*. Edd. H. B. Ash – E. M. Forster – E. H. Heffner. London – Cambridge, 1955.
- Digesta* (CIV vol. I). Recensuit Th. Mommsen, retractavit P. Krueger. Berlin, 1922.
- Q. Horatius Flaccus. *Carmina*. Ed. Lucianus Mueller. Leipzig: B. G. Teubner, 1904.
- D. Iunius Iuvenalis. *Satires*. In: Juvenal and Persius. Ed. G. P. Goold. Cambridge – London: Harvard University Press, 1999.
- C. Plinius Caecilius Secundus. *Epistularum libri novem. Epistularum ad Traianum liber. Pannegyricus*. Ed. Rudolf Hanslik, Meinhard Schuster. Leipzig: B. G. Teubner, 1958.
- Plinius C. Secundus. *Naturalis historiae libri XXXVII*. Ed. Karl Myahoff. Leipzig: B. G. Teubner, 1897.
- C. Plinius Secundus. *Naturalis historia*. Ed. K. F. T. Mayhoff. Leipzig: B. G. Teubner, 1906.
- Sexti Propertii. *Elegiarum Libri IV*. Ed. R. Hanslik. Leipzig: B. G. Teubner, 1979.
- L. Annaeus Seneca. *Annaei Senecae opera quae supersunt*. Vol. III. Ed. O. Hense. Leipzig: B. G. Teubner, 1898.
- Servius Aeneas (Servius Auctus). Edd. E. Thilo et H. Hagen. Leipzig, 1881–1902.
- Sidonius Apollinaris: *Epistulae et carmina*. Rec. P. Mohr. Leipzig, 1895.
- C. Suetonius Tranquillus. *De vita Caesarum*. Ed. H. Ihm. Leipzig: B. G. Teubner, 1907.
- P. Cornelius Tacitus. *Libri qui supersunt. Tom. I, Pars I. Ab excessu divi Augusti (Annales libri I–VI)*. Ed. S. Borszák. Leipzig: B. G. Teubner, 1994.

⁷⁸) Citace antických pramenů, obrátů i termínů z klasických jazyků v textu knihy pocházejí ze zde uvedených českých překladů. Překlady jsou citovány bez jakýchkoliv úprav, i s dobovými archaismy – např. živoč pro živočích (s. 76, Ovidius, Proměny XV). V případě obrátů a textových pasáží, u nichž není překlad a překladatel v bibliografickém přehledu uveden, je překlad dílem autora.

Thúkydídés. *Thucydids Historia I–II*. Oxford: Clarendon Press, 1958, 1960.
P. Vergilius Maro. *Bucolica et Georgica*. Ed. T. E. Page. London: Macmillan, 1898.
Vituvirivius Pollio. *De architectura libri X*. Ed. C Fensterbusch. Berlin, 1964.

B) české překlady a antologie:

APULEIUS, L. *Zlatý osel*. Přeložil Václav Bahník. Praha: Svoboda, 1974.
Epos o Gilgamešovi. Přeložil L. Matouš. Bratislava: Tatran, 1975.
HIPPOKRATES. *O vzduchu, vodách a místech 1*. Přel. O. Schrutz. Praha: Alberta, 1993.
DIOGENÉS LAERTSKÝ. *Život, názory a výroky proslulých filozofů*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1964.
HRDINA, K. *Zlomky před Sokratovských myslitelů*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1962.
HORATIUS, Q. FLACCUS. *Vavřín a réva (Ódy, Epódy, Satiry, Listy)*. Přeložil Zdeněk K. Vysoký. Praha: Odeon, 1972.
IUVENALIS, DECIMUS IUNIUS. *Satiry*. Přeložil Zdeněk K. Vysoký. Praha: Svoboda, 1972.
OVIDIUS, P. NASO. *Proměny*. Přeložil Ivan Bureš. Praha: Svoboda, 1974.
PLATÓN. *Kritias*. Přeložil František Novotný. Praha: Oikumené, 1995.
PLATÓN. *Ústava*. Přeložil Radislav Hošek. Praha: Svoboda-Libertas, 1993.
PLATÓN. *Zákony*. Přeložil František Novotný. Praha: Oikumené, 1997.
PLINIUS STARŠÍ (C. Plinius Secundus). *Kapitoly o přírodě*. Přeložil František Němeček. Praha: Svoboda, 1974.
PLINIUS MLADŠÍ. *Dopisy*. Přeložil Ladislav Vidman. Praha: Svoboda, 1988.
SALLUSTIUS, C. CRISPUS. *Catilinovo spiknutí. Válka s Iugurthou*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1962.
SENECA, L. ANNAEUS. *Výbor z listů Lucilioví*. Praha: Svoboda, 1969.
STIEBITZ, F. a kol. *Římská lyrika*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957.
SUETONIUS, C. TRANQUILLUS. *Životopisy římských císařů*. Přeložil Bohumil Ryba. Praha: Odeon, 1966.
TACITUS, CORNELIUS. *Letopisy*. Přeložil Antonín Minařík. Bibliotéka klasiků řeckých a latinských. Praha, 1932.
TACITUS, CORNELIUS. *Z dějin císařského Říma (Dějiny – Život Iulia Agricoly – Germánie Rozprava o řečnících)*. Přeložili Antonín Minařík, Antonín Hartmann, Václav Bahník. Praha: Svoboda, 1976.
THÚKYDIDÉS. *Dějiny peloponéské války*. Přeložil V. Bahník. Odeon: Praha, 1977.
VITRUVIUS POLLIO. *Deset knih o architektuře*. Přeložil A. Otoupalík. Praha: Svoboda, 1979.

II. Soudobá sekundární literatura:

- ANDREWS, M. *Landscape and Western Art*. Oxford: Oxford Univ. Press, 1999.
- AUERBACH, E. *Mimesis. Zobrazení skutečnosti v západoevropských literaturách*. Praha: Mladá fronta, 1998.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J., KYSUČAN, L. *Mezi uctíváním a drancováním – vztah k lesu v klasickém starověku*. In: Člověk a les. Brno: Masarykova univerzita, 2007, str. 18–27.
- BEDNAŘÍKOVÁ, J., KYSUČAN, L. *Les jako locus amoenus? – Estetika lesa v antické literatuře*. In: Člověk a les. Brno: Masarykova univerzita, 2007, str. 28–33.
- BROWN, N. *History and Climate Change: A Eurocentric Perspective*. London: Routledge, 2001.
- BURIAN, J. *Římské impérium*. Praha: Svoboda, 1994.
- CANFORA, L. *Dějiny řecké literatury*. Praha: KLP, 2001.
- CARTER, V. G., DALE, T. *Topsoil in the History*. Oklahoma, 1974.
- CONTE, G. B. *Dějiny římské literatury*. Praha: KLP, 2003.
- Člověk, krajina, krajinný ráz*. Ed. P. Klvač. Brno: Masarykova univerzita, 2009.
- ČEŠKA, J. *Zánik antického světa*. Praha: Vyšehrad, 2002.
- DIAMOND, J. *Kolaps. Proč některé společnosti přežívají a jiné zanikají*. Praha: Academia, 2008.
- FONTANA, D. *Tajemný jazyk symbolů*. Praha – Litomyšl: Paseka, 1994.
- GARNSEY, P., SCHEIDEL, W. *Cities, Peasants and Food in the Classical Antiquity. Essays in Social and Economic History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- GOJDA, M. *Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny*. Praha: Academia, 2000.
- GOLDSMITH, E. *The Fall of the Roman Empire*. In: The Great U-turn, De-industrializing Society. Green Books, Hartland, Bideford, Devon, 1988.
- GROVE, A. T., RACKHAM, O. *The Nature of Mediterranean Europe. An Ecological History*. New Haven, London: Yale University Press, 2001.
- HAMMOND, N. G. L., SCULLARD, H. H. *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1970.
- HEITLAND, W. E. *Agricola: A Study of Agriculture and Rustic Life in the Greco-Roman World from the Point of View of Labour*. Cambridge, 1921.
- HLINĚNÁ, D. *Plinius Starší: Přírodověda – kapitola XXIV*. Diplomová práce. Olomouc: Katedra klasické filologie FF UP, 2005.
- HUGHES, J. DONALD. *An Environmental History of the World: Humankind's Changing Role in the Community of Life*. London: Routledge, 2001.
- HUGHES, J. DONALD., *Pan's Travail: Environmental Problems of Ancient Greeks and Romans*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994.
- KAPLAN, R. D. *Přicházející anarchie. Zborcení snů – svět po studené válce*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2003.
- KROLL, W., WISSOWA, G. *Paulys Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagbuchhandlung, 1919.
- KYSUČAN, L. *Poznal klasický starověk ekologickou krizi?* In: Syllogé arthrón kai epifyladon. Athény, 2001, s. 93–101.

- KYSUČAN, L. *Hledání zlatého věku – Ideály dobrovolné skromnosti a jejich odraz v literatuře*. In: Sociální studia č. 1 – Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, ročník XLV, řada sociálně-vědná. Brno: Masarykova univerzita, 1996, str. 55–74.
- KYSUČAN, L. *Hledání Arkádie*. In: Querite primum regnum Dei. Sborník příspěvků k poctě Jany Nechutové. Brno: Matice moravská, 2006, str. 57–66.
- LIBROVÁ, H. *Láska ke krajině?* Brno: Blok, 1988.
- LIBROVÁ, H. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Hnutí Duha, Veronica, 1994.
- LIBROVÁ, H. *Vlažní a váhaví. Kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno: Doplněk, 2003.
- LING, R. *Roman Painting*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- LOVELOCK, J. *Gaia živoucí planeta*. Praha: Mladá fronta, 1994.
- LÖW, J., MÍCHAL, I. *Krajinný ráz*. Kostelec nad Černými lesy: Lesnická práce, 2003.
- LUDVÍKOVSKÝ, J. *Řecký román dobrodružný*. Praha: Filosofická fakulta Univerzity Karlovy, 1925.
- Mensch und Landschaft in der Antike*. Lexikon der historisch-Geographie. Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1999.
- MORCINEK, M. *Reflexe environmentálních problémů v římské literatuře*. Diplomová práce. Olomouc: FF UP, 2013.
- NOVÁKOVÁ, J., PEČÍRKA, J. *Antika v dokumentech IIA, IIB – Řím*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1960.
- Oxford Latin Dictionary (OLD)*. Oxford: Clarendon Press, 1982.
- PETRÁČEK, K. *Básníci pouště*. Praha, 1977.
- PRAŽÁK, J. M., SEDLÁČEK, J., NOVOTNÝ, F. *Latinsko-český slovník*. Praha: SPN, 1955.
- POKORNÝ, P., BARTA, M. *Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti*. Praha: Dokořán, 2008.
- ROSEN, R. M., SLUITER, I. (eds.), *City, Countryside and the Spatial Organization of Value in Classical Antiquity*. Leiden – Boston: Brill, 2006.
- RÜPKE, J. *Náboženství Římanů*. Praha: Vyšehrad, 2007.
- STOJANOV, R., KELMAN, I., MARTIN, M., VIKHROV, D., KNIVETON, D., DUŽÍ, B. *Migration as Adaptation? Population Dynamics in the Age of Climate Variability*. Brno: Global Change Research Centre, Academy of the Sciences of the Czech Republic, 2014.
- SCHAMA, S. *Krajina a paměť*. Praha: Argo/Dokořán, 2007.
- STRONG, D. E. *Antické umění*. Praha, 1970.
- SVOBODA, K. *Vývoj antické estetiky*. Praha, 1926.
- THIRGOOD, J. V. *Man and the Mediterranean Forest: A History of Resource Depletion*. New York: Academic Press, 1981.
- THÜRY, G. E. *Müll und Marmorsäulen. Siedlungshygiene in der römischen Antike*, Mainz: von Zabern, 2001.
- VERNANT, J. P. *Počátky řeckého myšlení*. Praha: Oikumené, 1993.

Slovo závěrem

Tvář současné krajiny je výsledkem dlouhodobého vývoje, na němž se podílejí jak přírodní síly, tak lidská společnost. Role tohoto antropogenního faktoru je ve vývoji krajiny přítomna již od paleolitu, s vývojem lidské civilizace však nabývá stále intenzivnější podoby. Výrazným zlomem v tomto vývoji je přechod k zemědělské společnosti v období neolitické revoluce a poté vznik městské civilizace, spojený s etablováním prvních organizovaných států. Vznik měst zakládá dichotomii město–venkov, která se stává nejen přírodním, nýbrž i sociálním fenoménem. Výsledkem je vliv na krajinu spojený s městskou ekonomikou a potřebou zásobování potravinami a jinými surovinami (nerosty, dřevo, živočišné produkty) pocházejícími z venkovských oblastí, ale i migrace obyvatel z měst na venkov. Právě městský člověk, který je do jisté míry z krajiny vykořeněný, si vytváří specifický obrazek krajiny, který určuje a podmiňuje jeho percepci přírody. Tato percepce vydala cenné plody v literatuře a výtvarném umění, současně však vytváří určitou iluzi, která řadě lidí brání v pohledu na skutečnou povahu přírody a krajiny a vede ke značnému odcizení celých skupin obyvatel od jejich přírodních kořenů. Ilustrativním příkladem všech těchto tendencí je vývoj klasické řecko-římské civilizace, která ve svém vývoji opsala podobnou křivku jako naše moderní civilizace. Krizové jevy a následný kolaps této antické civilizace může potom sloužit jako varovný příklad k tomu, abychom si uvědomili škodlivost a rizikovost některých vývojových trendů ve vztahu lidské společnosti k přírodnímu prostředí a snažili se jim cílevědomě předcházet. Bez jejich pochopení se vystavujeme nebezpečí, že dosud stále rozmanitá pestrost krajiny – ať už té české, nebo v globálním měřítku – se sama stane minulostí a historií.

Summary

The monograph deals with the development and changes of the rural landscape in European context with the special emphasis on the Czech Lands. The first part of the book *Czech landscape between country and city* deals with the problems of landscape from the point of view of its structure (wilderness, the landscape close to nature, agricultural landscape, the landscape damaged by human activity) and ecology. The special attention is paid also to the forming forces and at the same time parts of landscape (the water and its importance in the landscape) and simultaneously to the deposits of plants and animals in the consequences with development and changes of the landscape. The problems are illustrated with the case studies (e.g. the decline of deposit of orchids in the Moravian karst). The relation between countryside and urban landscape is discussed from the point of view of economic and social development and migration between the city and country as factor influencing the changes of landscape. The important place is reserved for overview of the history and contemporary forms of the organisation of the nature and landscape protection in the Czech Republic including the examples of good practice coming from foreign countries.

The second part of the book *European landscape between antiquity and new era: the lessons from history* is devoted to the historical development of landscape. This development is illustrated with the examples of old age civilizations with the special emphasis on the ancient Graeco-Roman civilization. The ancient perception of nature influenced by emphasis on its sacrality and the main environmental problems of ancient world are demonstrated on the examples of ancient texts. The relation between the country and the city was the leading force in forming and perception of landscape in classical antiquity in the same way as it is in the contemporary world. This relation is reflected also in the ancient literature and fine arts, that are giving us testimony about the inner need of escape of urban citizens in the nature and at the same time about aesthetics of landscape perception. The ancient perception of landscape was affected also with topos of so called Arcadian landscape and special stream of literature called Bucolic poetry, that strongly influenced also following periods of European art (mainly renaissance, baroque, rococo, classicism).

O autorech

Ing. Petr Jelínek, Ph.D. (1968)

Lesník a ekolog. Studoval lesnictví. Doktorát z ekologie získal na Lesnické fakultě Mendelovy univerzity v Brně, kde učí ochranu přírody. Věnuje se také dalším přírodním ekosystémům světa, často cestuje do jihovýchodní Asie. Výzkum však realizuje především v univerzitních lesích severně od Brna, kde studuje ohrožené druhy rostlin a snaží se o jejich ochranu. Externě učí botaniku a krajinnou ekologii na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a bádá v jižních Čechách na Písecku. Přátelský vztah k přírodě provádí prakticky na pozemku mlýna v Moravském krasu a blízkém okolí, kde se zapojuje do občanských aktivit a družstevních projektů.

Doc. PhDr. Lubor Kysučan, Ph.D. (1968)

Klasický filolog a kulturní historik, v současnosti působí jako vedoucí Katedry klasické filologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Ve své odborné práci se zabývá dějinami latiny a latinské literatury s důrazem na literaturu období renesance a baroka. K dalším jeho zájmům patří estetika percepce přírody a krajiny v antické literatuře a environmentální dějiny starověkých civilizací, zvláště otázky podílu environmentálních problémů na jejich kolapsu.

Petr Jelínek – Lubor Kysučan

Venkov a krajina

Evropská krajina mezi venkovem a městem, mezi antikou a novověkem

Redakční práce Petra Orsáková

Jazyková korektura Zdeněk Granát

V roce 2014 vydala Masarykova univerzita,

Žerotínovo nám. 617/9, 601 77 Brno, www.muni.cz

1. elektronické vydání

Neprodejné

<http://humenv.fss.muni.cz/>

www.muni.cz/fss/research/projects/17424

ISBN 978-80-210-7128-5

Venkov a krajina

Evropská krajina mezi venkovem a městem,
mezi antikou a novověkem

Petr Jelínek – Lubor Kysučan

Publikace se zabývá vývojem a proměnami venkovské krajiny v evropském kontextu se zvláštním důrazem na České země. První část publikace *Česká krajina mezi venkovem a městem* se zabývá problematikou krajiny z hlediska její struktury (divočina, přírodě blízká krajina, zemědělská krajina, člověkem narušená krajina) a ekologie. Zvláštní pozornost je věnována i formujícím silám a zároveň součastem krajiny (voda a její význam v krajině) a současně výskytu rostlin a živočichů v souvislosti s vývojem a proměnami krajiny. Jsou popsána rizika ohrožující ekologickou stabilitu a rozmanitost krajiny, diskutován je rovněž vztah venkovské a městské krajiny z hlediska ekonomického a sociálního vývoje a migrace mezi městem a venkovem jako faktor podmiňující proměny krajiny. Důležité místo zaujímá přehled historie a současné formy organizace ochrany přírody a krajiny v Českých zemích s příklady dobré praxe z cizích zemí.

Druhá část knihy *Evropská krajina mezi antikou a novověkem: poučení z historie* je věnována historickému vývoji krajiny. Ten je ilustrován na příkladu starověkých civilizací se zvláštním důrazem na antickou řecko-římskou civilizaci. Na příkladech antických textů je vykresleno antické vnímání přírody ovlivněné důrazem na její posvátnost stejně jako hlavní environmentální problémy antického světa. Podobně jako v současném světě i v klasické antice byl určující silou při utváření a vnímání krajiny vztah mezi městem a venkovem. Ten se promítá i do antické literatury a výtvarného umění, které vydávají svědectví o vnitřní potřebě úniku městského člověka do volné přírody a současně o estetice vnímání krajiny. Na antickou percepci krajiny výrazně působil i topos tzv. arkadské krajiny a zvláštní literární proud – bukolská poezie, které výrazně ovlivnily i další epochy evropského umění.

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Tato publikace vznikla v rámci projektu OP VK s názvem „Internacionalizace, inovace, praxe: sociálně-vědní vzdělávání pro 21. století“ s registračním číslem CZ.1.07/2.2.00/28.0225.

muni
PRESS